

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
АКАДЕМІЯ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**VIII міжнародна наукова конференція
ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА**

30–31 жовтня 2014 р.

Тези доповідей

Дніпропетровськ

ОРГКОМІТЕТ
VIII міжнародної наукової конференції
“ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА”

Головуючі:

- Ченцов В. В., д. і. н., д. н. держ. упр., проф., в. о. ректора Академії митної служби України (далі – АМСУ);
- Смолій В. А., д. і. н., академік НАН України, директор Інституту історії України Національної академії наук України.

Заступники головуєчого:

- Дячок О. О., к. і. н., доц., доцент кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;
- Колесников К. М., д. і. н., доц., завідувач кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;
- Шевченко В. В., к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України;
- Гармаш Є. В., к. ю. н., доц., в. о. першого проректора – проректора з науково-педагогічної роботи та інноваційної діяльності АМСУ.

Члени оргкомітету:

- Морозов О. В., д. і. н., доц., професор кафедри теорії та історії держави і права, АМСУ;
- Блануца А. В., к. і. н., старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України Національної академії наук України;
- Виноградова Н. Л., к. н. держ. упр., доцент кафедри державної служби та митної справи АМСУ.

*Рекомендовано до друку вченою радою Академії митної служби України
(протокол № 3 від 27.10.2014 р.)*

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 7 від 30.09.2014 р.)*

Наукова редакція та впорядкування Дячка О. О.

У збірнику подано тези доповідей учасників VIII Міжнародної наукової конференції “Історія торгівлі податків та мита”, яка з 2007 р. щорічно проводиться в Академії митної служби України. Розглянуто різноманітні аспекти розвитку торгівлі, здійснення митної політики, оподаткування, розвитку митних і податкових органів, питання джерелознавства та історіографії.

ЗМІСТ

Колесников К. М. Тактика та озброєння балістаріїв пізньоантичного Херсонесу	5
Виноградов Г. М. Работоргівля як складова конкуренції християнського та ісламського середньовічного місіонерства (східноєвропейський вимір VIII–X ст.)	8
Дячок О. О. Питання торгівлі та митно-податкових відносин на українських землях періоду монгольського завоювання в “Економічній історії України”	16
Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Генезис государственной налоговой системы и церковная десятина во Франции в XIV–XV вв.	18
Берковський В. Г. Характерні риси розвитку європейського товарообігу ранньомодерної доби	21
Черненко Е. Д. Выплаты Молдавского княжества Крымскому ханству в XVI–XVIII вв.	25
Жиляєв В. В. Роль князя М. Глинського в митній політиці та економіці Великого князівства Литовського за правління Олександра Казимировича	27
Смерека Б. В. Реєстри поборового податку в Польському Королівстві: перебіг процесу збирання та інформаційна вартість документів для історико-демографічних досліджень (на прикладі поборового реєстру Львівської землі та Жидачівського повіту Руського воєводства 1552 р.)	30
Ціватий В. Г. Ганзейська торгівля і дипломатія доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): інституційний вимір	33
Морозов О. В. Тарифная политика Франции во второй половине XVII в.	35
Жиброва Т. В. Таможенное управление на юге России на рубеже XVII–XVIII вв. (на примере Воронежского уезда)	37
Кудінов Ю. М. Економічна історія ранньомодерної України: візії північноамериканської історіографії	38
Головко Ю. І. Митна статистика чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. як історичне джерело	40
Балковая В. Г. Характеристика таможенной службы Российской империи по штатному расписанию 1799 г.	42
Фельдман Д. З. Предприятия еврейских купцов и мещан Украины на рубеже XVIII и XIX вв. (по архивным документам)	45
Скрипник А. Ю. Становлення і розвиток системи військових торгів і аукціонів на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.	47
Rutkowski M. Wydawanie “patentów swobody” i sprowadzanie modeli machin przemysłowych w Królestwie Polskim wczesnej epoki paskiewiczowskiej	48
Кудінова А. Г. Передумови та особливості виникнення української ярмаркової торгівлі	52
Томулец В. Н. Значение торговли в расширении экономических связей Бессарабии с украинскими губерниями (1812–1868 гг.)	55
Бурачонок А. В. Прямое налогообложение предпринимательской деятельности на территории Беларуси во второй половине XIX в.	57
Буланова Н. М. Вплив митної політики Російської імперії на формування металургійної промисловості на Катеринославщині в останній чверті XIX ст.	59
Поташнікова Г. В. Матеріали фонду 309 Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення структури та кадрового складу митних установ на території Подільської губернії	62
Глизь Ю. І. Податкова політика Київської міської думи: 1871–1914 pp.	64
Сауляк Б. М. Державна політика у сфері кустарної промисловості на території Східного Поділля в другій половині XIX – першій третині XX ст.	66

Вородюхин С. Е. Этапы развития гербового сбора в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.	69
Корнацький І. А. Торговельна верства населення повітового міста Бахмута наприкінці XIX ст.	71
Беляева Н. А. Поляки на службі во Владивостокской таможені	73
Смирнова О. М. Еволюційний розвиток податку на прибуток підприємств	75
Дейнеко С. М. До питання про відкриття відділення Харківської митниці при складах Петроградського міжнародного комерційного банку (1914–1918)	77
Фрадинський О. А. Діяльність допоміжних крейсерів Німеччини на морських комунікаціях під час I Світової війни	81
Онщенко О. В. Загострення економічних проблем у містах України з розвитком революційних подій 1917 р.	83
Скубій І. В. Становлення кооперативної освіти у Харкові (1917–1921 рр.)	85
Ковальова Н. А. Політика продрозкладки в українському селі 1919–1921 рр.: “другий фронт” громадянської війни	87
Каленська А. Ю., Каленська А. В. Співпраця митних та прикордонних органів у 1920–1939 рр. на Поділлі та Південно-Східній Волині	89
Олійник М. П. Кустарі Поділля в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.)	91
Кривчиков В. М. Военная торговля на территории БССР (1921–1939 гг.).....	94
Кондратюк Г. Н. ОРТ-Фербанд и еврейские переселенческие предприятия в Крымской АССР: 1930–1938 гг.	96
Роїк С. В. Повсякденні практики польського суспільства у період нацистської окупації (1939–1945 рр.): нелегальна торгівля як умова виживання	98
Чорний В. С., Матійчук Л. П. Деякі історичні дані про розвиток митної статистики на території України	100
Ченцов В. В. Історія модернізації функції державного управління Великобританії у сфері митної справи	102
Коробкіна Н. Г. Генезис податку на доходи фізичних осіб в Україні	107
Стадник М. В. Аналіз змін декларації з податку на прибуток підприємства в Україні	109
Джумагалиева К. В. Взаимная торговля Республики Казахстан со странами Таможенного союза в 2012–2013 гг.	112
Дуженко С. А. Суб’єкти оскарження постанов у справах про порушення митних правил	114
Драган І. В. Формування системи оцінювання потенціалу сталого природокористування	116
Архірейський Д. В. Історіографічне та науково-організаційне значення рубрики “Історія митної справи” “Вісника Академії митної служби України” (1999–2008)	118

ТАКТИКА ТА ОЗБРОЄННЯ БАЛІСТАРІЇВ ПІЗНЬОАНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСУ

Колесников Костянтин Миколайович
Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

53-я глава трактату візантійського імператора Константина Багрянородного “Про управління імперією” повідомляє, що херсонеський гарнізон (“херсонітські балістарії”) наприкінці III – на початку IV ст. н. е. брав активну участь у боротьбі римських імператорів Констанція Хлора і Константина Великого проти повстанців на Дунаї та проти “боспорського царя Савромата” (вірогідно, Фофорса, 285–309). За звитягу своїх балістаріїв Херсонес був віддячений низкою нагород і привілеїв, зокрема елевтерією (“свободою”) та ателією (“безмитністю”) (DAI, 53).

Херсонеський будівельний (?) напис 370–375 рр. згадує якогось командира балістаріїв: у тексті містяться літери *SE BAL*, які найвірогідніше можна доповнити до словосполучення *se[niorum] bal[listariorum]* (IOSPE, I², 449, 13–14).

Херсонеський будівельний напис 488 р. на честь візантійського імператора Флавія Зинона повідомляє про передання коштів, що “збираються з практиону [митниці] тутешнього вікаріату відданих балістаріїв”, у розпорядження місцевої громади на фортифікаційне будівництво (СГНЮР, № 7).

Як бачимо, є принаймні три свідчення про комплектування херсонеського збройного загону кінця III – кінця V ст. бійцями-балістаріями, у двох з яких балістарії певним чином пов’язані з митно-податковою діяльністю. Спробуємо ж з’ясувати, якою зброєю вони володіли та яку тактику сповідували.

Для відповіді на це питання маємо одне письмове джерело – згадану 53-ю главу DAI та поки що повністю не запроваджені до наукового обігу результати археологічних розкопок. Цікаво, що для доби пізньої

античності та середньовіччя археологія демонструє досить велику кількість знахідок кам'яних куль різного розміру – снарядів для важкої металеві установки (катапульти?). Проте до остаточної обробки і публікації цих результатів говорити щось конкретне про характер озброєння гарнізону кінця III–V ст. більш, ніж передчасно.

“De adm. imp.” у цьому плані набагато інформативніша. Джерела повідомлень Константина Багрянородного озброюють херсонеських вояків *хироволістрами* та неодноразово підкреслюють їхню високу мобільність і надзвичайно агресивну тактику. Слово *χειροβόλιστρος* є калькою латинського військового терміну *manuballistae* – ручна баліста. Флавій Вегетій Ренат – автор відомого військового трактату “De rei militaris” серед “легких” металевих систем і механізмів, крім манубалісти, перелічує луки-балісти (*arcuballistae*) і каробалісти (*carroballistae*) (Veg., II, 15; III, 14). Античні іконографічні джерела, повідомлення давніх авторів та поодинокі археологічні знахідки дозволяють припустити, що *аркубаліста* – прообраз середньовічного арбалету, який використовувався римлянами як на війні, так і на полюванні; *манубаліста* – дещо важча (≈13–15 кг) установка, з якої стріляли або з лафету, або з плеча; *каробаліста* використовувалася, вірогідно, виключно з лафету або з візка (*πολεμικὰ ἄρματα*, “бойова колісниця”, як її називає укладач 53-ї глави DAI). Легкі металеві машини використовувалися в польових битвах – прямих зіткненнях, ударах із засади, а також під час облог чи оборони фортець.

На озброєнні римських військ стояли також важкі артилерійські системи переважно торсіонного типу, хоча можна припустити реальність інерційних механізмів на кшталт середньовічних *требуше*. Серед механізмів першого типу переважали двоплечові *балісти* / *катапульти* та одноплечові *онагри*, що здатні були метати важке каміння, керамічні (із запальною сумішшю) та кам'яні ядра, колоди. Процес раціоналізації та спрощення різноманітних систем озброєння, що тривав упродовж римської доби, призвів до відмови від

важких двоплечових металевих механізмів та удосконалення “середніх” – т. зв. *скорпіонів*, які стали прообразом (або ж були перейменовані) в *каробалісти/хіроволістри*. За словами Вегеція, “скорпіонами називалося те, що зараз ми називаємо ручними балістами; названі вони були так тому, що маленькими і тонкими стрілками вони приносять смерть” (Veget., IV, 21–22). Важкі машини застосовувалися винятково під час облог. Від перших століть н. е. нішу, звільнену важкими двоплечовими металевими установками, зайняли одноплечові – онагри. Їхня назва походить від дикого віслюка, який, за поясненнями древніх, або кричав, схоже на звук працюючого на випрямлення важеля бойового механізму, або “онагр” кидав у ворога каміння, подібно до віслюка, який, тікаючи від переслідувачів, задніми копитами вибивав із ґрунту каміння. Відразу варто зазначити, що протягом античності значення термінів змінювалося. Так, спочатку “скорпіоном” називали важкий камнемет – катапульту, згодом відому як “онагр”. Первинна назва була пов’язана з подібністю форми його єдиного металевого важеля з небезпечним хвостом-жалом скорпіона.

К. Цукерман – французький дослідник, який розглядав історією пізньоантичного херсонеського гарнізону, виходячи зі своєї тези, що “херсонітські балістарії” – це підрозділ, виділений зі складу імперських легіонів *balistarii Dafnenses* або *balistarii juniores*, що перебували в оперативному підпорядкуванні військового магістра Фракії (*magister militum per Thraciae*), наполягає, що херсонеські балістарії були обслугою важких металевих установок. В. Зубар – український історик, який повною мірою довіряє повідомленням Константина Багрянородного про здатність “херсонітських балістаріїв” вести маневрену війну і твердить, що вони належали до міського ополчення – “міліції” (*militia armata*), фактично припускає озброєння їх легкою металеву зброєю. Причому, яка зброя мається на увазі під терміном *χειροβολίστρας*, йому байдуже.

Так, чим же були озброєні херсонеські балістарії?

З одного боку, не існує жодних серйозних підстав не довіряти описам “De adm. imp.” зі свідченнями про агресивну високо маневрену тактику балістаріїв. З іншого боку, немає сенсу сумніватися в тому, що мури і вежі Херсонеса могли бути захищені онаграми чи скорпіонами. У своїх попередніх працях я доводив, що місто не могло не мати власного збройного контингенту, який використовувався римлянами в тому числі й за міськими мурами в їхніх кримських і дунайських кампаніях. Крім того, наприкінці III – впродовж IV ст. римляни, судячи з усього, не відмовлялися від направлення в Тавриду своїх військ для проведення якоїсь разової, термінової місії або на триваліший період. Що ж до “відданих балістаріїв” із напису Зинона, переконаний, що сумніви в їхньому статусі регулярного імперського військового підрозділу кінця V ст. зайві.

Таким чином, на озброєнні римських регулярних військ перебувала штатна зброя, на кінець III ст. властива легіонам звичайної структури, а на останню чверть IV – кінець V ст. характерна для спеціалізованих легіонів балістаріїв. Херсонеський гарнізон, безперечно, повинен був мати різноманітні види зброї й амуніції – від стаціонарних і ручних баліст до мечів, списів, обладунків й оснащення піхотинців і вершників.

РАБОТОРГІВЛЯ ЯК СКЛАДОВА КОНКУРЕНЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКОГО ТА ІСЛАМСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСІОНЕРСТВА (СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР VIII–X ст.)

Виноградов Геннадій Миколайович
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Попри чисельну обмеженість та нерідку змістовну загадковість відповідних прямих та опосередкованих повідомлень джерельної бази, поширеність середньовічної работоргівлі поряд з іншими комерційними сегментами в межах християнської та мусульманської цивілізацій та у стосунках між ними не викликає заперечень як з точки зору самого факту існування, так і з позицій розгалуженості напрямків, транзитних центрів,

факторів впливу на динаміку розвитку, політичних, цінових, етичних характеристик тощо. Втім звертає на себе увагу своєрідний історіографічний парадокс: з одного боку, твердження щодо работорівлі є хрестоматійними в медієвістиці узагальнюючого та прикладного рівнів, зокрема в літературі, безпосередньо присвяченій торговельним та фінансовим стосункам середньовічної доби (достатньо згадати класичні дослідження Ш. Верліндена, К. Гайслера, О. Пріцака, Т. Нунена, Ж. Ле Гоффа, О. Назаренка та інших), але з іншого, і до сьогодні залишається без відповідей, бодай на рівні гіпотетичних припущень, ціла низка питань, які попросту вражають своєю неприхованою очевидністю. Зокрема, науковці “делікатно” уникають розмов про те, з якою метою рабів, зокрема слов’ян зі Східної Європи, спеціалізовані купецькі корпорації переміщали (пішки, транспортом чи комбіновано) за десятки сотень чи, навіть, за тисячі кілометрів від батьківщини невільників, адже це вкрай неефективно з організаційної, фінансової та іншої точок зору, оскільки рабів як робочу силу можна було знайти набагато ближче чи залучити місцеве населення, створивши сприятливіші умови праці. Переконаливо доведено, що основними магістралями работорівлі протягом досліджуваної доби були лінії: 1. Східна Європа (Поволжя, Подніпров’я) – Чехія (насамперед Прага) – Баварія – Прованс (Арль, Роден) [варіант – Венеція] – далі вже в межах ісламської цивілізації – Кордовський халіфат – країни Магрибу у Північній Африці – Єгипет та країни Близького Сходу; 2. Східна Європа (Поволжя, Подніпров’я) – Хозарський каганат – Хорезм; 3. Східна Європа (Поволжя, Подніпров’я) – Хозарський каганат – Багдадський халіфат – країни Близького Сходу – Єгипет. Очевидно, що використовувалися по мірі можливості і морські шляхи басейнів Середземного, Чорного, Азовського та Каспійського морів. У такий спосіб работорівля на період VIII–X ст. охоплювала більшу частину християнської та ісламської цивілізацій.

Крім того, звертає на себе увагу той факт, що найпопулярнішими в християнському та мусульманському світах довгий час як раби були саме східноєвропейські слов'яни, що засвідчує і використання в германських, романських (sklave – німецькою, esclave – французькою, slave – англійською тощо) та східних мовах (“сакаліба” в арабській, перській, численних тюркських) терміну “раб”, назва якого походить, зрозуміло, від власне слов'янського кореня “-слав-”/“-слов-”. Зауважимо, що термін класичної латини servus – “раб” в античному абсолютно безправному сенсі по мірі християнізації почав означати винятково слугу (служіння та інші похідні в соціально-ієрархічному сенсі поняття), оскільки вважалося неприпустимим послуговуватися латиною, як однією зі Святих Мов, для позначення невільної людини, адже свобода, згідно з християнськими уявленнями, є Даром Божим, який нічим і ніким не може бути обмеженим. Не можна оминати і ту очевидну обставину, що магістралі работоргівлі транзитом пронизували багато християнських та ісламських країн, не тільки не зустрічаючи серйозних прикордонних чи маральних перешкод (поодинокими були протести на кшталт празького архієпископа Адальберта з чеської князівської династії Славниковичів, який зазнав мученицької смерті під час хрещення прусів, пізніше був канонізований та став символом незалежності польської державності), але і протягом тривалого періоду максимально підтримувалися християнськими та ісламськими світськими і духовними правителями, які не чинили особливих перешкод для вивезення частини власних підданих як товару не тільки в межах власних країн або держав однієї конфесії, але й сприяли прозорості кордонів для работоргівля між різними релігійними цивілізаціями. У такий спосіб работоргівля досліджуваного періоду була не тільки доволі прибутковою безпосередньо для купців, але й для володарів країн-постачальників живого товару, компенсуючи у грошовій чи іншій формі втрату численного працездатного населення, як правило –

молоді чи взагалі підлітків. Як вже зазначалося, сучасні наука неспроможна пояснити парадокс комерційно-фінансової ефективності работоргівлі, організація якої об'єктивно мала дорого коштувати за загадковості ситуації, а чи могли раби в місці остаточного призначення компенсувати витрати на їх перевезення, годування, охорону, медичне обслуговування, процент “пошкодження”, подолання непередбачуваних обставин (хвороби, втечі, смерть) тощо?

Наведені міркування дозволяють зробити попередній висновок, що работоргівля VIII–X ст. в межах християнської та ісламської цивілізацій для того, щоб бути фінансово прибутковою, обов'язково повинна була мати кілька додаткових факторів, оскільки традиційні підходи не можуть пояснити звичним класичним набором факторів комерційного розрахунку, логістики, організаційних та грошових ризиків тощо ефективність тривалого існування феномену транснаціональної работоргівлі. Звертає на себе увагу і те, що християнство і мусульманство для работоргівлі використовували послуги переважно купців-работоргівців іудейського віросповідання, так званих раданітів/разанітів (існують й інші фонетичні та графічні варіанти, як і низка етимологічних та семантичних версій терміну), надійно документально підтверджувана діяльність котрих охоплює територіальний діапазон, межі якого було окреслено вище. Також для нашої розмови важливим є і те, що універсальна, ойкуменічна у охарактеризованому вище сенсі работоргівля переважно східно-європейськими слов'янами тривала протягом VIII–X ст. Користування послугами євреїв пояснювалося тривалим негативним ставленням християн і мусульман до торгівлі та лихварства як до потрібних для ефективного розвитку суспільства, але морально негативних справ, оскільки не тільки використовували час – монополію Творця – для збільшення прибутків, але й постійно провокували до обману та здирництва. З часів так званого Високого Середньовіччя купці-християни

обкладалися особливо великими податками, мали частіше від інших сповідуватися та розкаюватися, обов'язково займатися благодійністю (до речі, саме це стало джерелом фінансування Ренесансу), а багаті купецькі республіки (Венеція, Генуя, Піза, Флоренція) знаходилися під особистим покровительством чотирьох канонічних євангелістів та римських пап.

Далі стисло буде окреслено коло міркувань стосовно гіпотези, в рамках якої будуть наведені аргументи щодо невинності територіальних та часових меж, а також змісту работоргівлі охарактеризованого типу. На наше переконання, саме в 30-х рр. VIII ст. протистояння досить вже зрілої християнської та молоді ісламської цивілізацій, після століття явної переваги останньої, на певний час набуло стану рівноваги, що спонукало сторони до низки компромісів. Варто нагадати хрестоматійні факти: православна Візантія – правонаступниця Римської імперії та претендент на лідерство у християнському світі – втратила контроль над Святою Землею та священними для християн регіонами Близького Сходу та Північної Африки; конкурент у боротьбі за римську спадщину та християнське лідерство католицький Захід ледь зупинив арабів біля Пуатьє у 732 р., а реконкіста на Іберійському півострові тривала до кінця XV ст.; Хозарський каганат, щоб уникнути арабсько-ісламського завоювання, в середині 30-х рр. VIII ст. дав згоду мусульманам, крім сплати регулярної данини Багдадському халіфату, на здійснення місіонерської діяльності на території підвладного Хозарії Поволжя серед тюркомовних булгар – предків сучасних казанських татар. Проте, крім численних протиріч між двома цивілізаціями, важливим був, так би мовити, “інтелектуальний” пласт взаємовідносин – система насамперед богословських уявлень про необхідність переконати релігійного опонента у неправильності його світоглядної позиції, адже, як добре відомо, християнство і мусульманство мають спільні іудейські витоки та, відповідно, багато спільного в теорії та практиці богослужіння.

Тому паралельно з конфліктами та війнами, численність та напруженість яких небезпідставно створили уявлення про концептуальне протистояння двох цивілізацій, завжди існував прихований діалог, на кшталт домовленості візантійського василевса Іраклія з пророком Мухаммедом у Єрусалимі бл. 630 р. щодо рівності претензій християн і мусульман на світове панування, визнання християнами претензій турецьких султанів на титул римського імператора тощо.

Східна Європа з її переважно слов'янським населенням на початок VIII ст. в силу об'єктивних історичних обставин, а також з позицій християнської та ісламської теології стала полігоном взаємних змагань двох цивілізацій за неофітів. Географічні умови регіону, етнічна та культурна строкатість населення, віддаленість від християнських та мусульманських духовно-освітніх центрів вимагали від обох зацікавлених сторін використання нових експериментальних методів пропаганди, помножених на економічну ефективність. Тому торгівля – традиційно дуже ризикована, але й найприбутковіша сфера людської діяльності, яка, крім того, забезпечувала збирання розвідувальних даних, виконувала поштові, дипломатичні (нарівні попередніх домовленостей) та інші функції – мала суттєво допомогти місіонерським зусиллям конкурентів, оскільки саме торгівці через мережу розгалужених шляхів, агентуру, знайомства на місцях тощо могли зацікавити язичницьку слов'янську еліту в перспективах прилучення до християнської чи ісламської цивілізацій, а для початку посприяти вивезенню частини молоді до відповідних релігійно-освітніх центрів для підготовки майбутніх місіонерів. Зрозуміло, що вихідці з певного регіону, прийнявши монотеїстичну віру та отримавши необхідну богословську та лінгвістичну підготовку, могли проповідувати рідною мовою, знаючи звичаї та традиції батьківщини. Для охоплення величезних площ Східної Європи необхідна була колосальна кількість місіонерів, для якнайшвидшої та якісної підготовки котрих необхідно було

використовувати нові методи, потреби у яких раніше, тобто до VIII ст., не було. З 80-х рр. X ст., тобто від початку масового хрещення Русі за православним обрядом і за концептуального сприяння великокнязівської влади, работоргівлю з метою підготовки місіонерів на тлі змагань двох християнських конфесій та ісламу було поступово, але досить рішуче згорнуто. Проте усім відомий хрестоматійний приклад з давньоруського літописання про так званий вибір вір князем Володимиром, коли серед запропонованих варіантів, крім християнських католицтва та православ'я, були також іслам з Волзької Булгарії та іудаїзм з Хозарії, які, до речі, перебували у складі Русі, що засвідчує, попри часткову християнізацію країни вже з 2-ї половини IX ст., активну місіонерську позицію мусульманства в регіоні. Побіжно зазначимо, що знов-таки гіпотетично іудаїзм особисто Володимиру міг бути запропонований як синові хозарки-іудейки Малуші, (як відомо, хозарська верхівка сповідувала іудаїзм), тому для країни в цілому був, зрозуміло, неприйнятним, проте поряд з ісламом як концептуально важливий мав бути обов'язково згаданим.

У контексті тональності міркувань зауважимо, що вважаємо невинним початок військової та, що особливо важливо, торговельної активності вікінгів в межах практично усієї християнської цивілізації та Східної Європи як арени боротьби двох цивілізацій саме з кінця VIII ст.; невинним є і те, що саме варяги дуже швидко і досить надовго набули репутації найнадійніших охоронців християнських та ісламських володарів, а також супроводжувачів дипломатичних місій та, що особливо важливо, купецьких караванів. Остання теза для нашої розповіді принципова, оскільки на сьогодні не викликає сумніву, що саме виконання аналогічних функцій давало можливість майбутнім успішним завойовникам (гунам, арабам, монголам та іншим) перед походами здійснити глибоку розвідку майбутніх об'єктів агресії, створити агентурну мережу, з'ясувати сильні та слабкі сторони противника, тому успішні завоювання ніколи не були експромтом.

Висунута гіпотеза, зрозуміло, вимагає ретельнішої розробки та аргументації, проте вона робить спробу пояснити низку неприхованих парадоксів середньовічної работорівлі щодо її розгалуженості, динаміки, протекціонізму до неї з боку світських та духовних кіл християнства та ісламу, тривалої лояльності з боку релігійних діячів попри відверту, на перший погляд, невідповідність базовим принципам обох релігій. Работорівля зазначеного періоду постачала не робочу силу, оскільки її можна було знайти набагато ближче, не витрачаючи великі кошти та час на подолання рабами великих відстаней, а, на нашу думку, кадри для майбутнього місіонерства, тож зацікавлені держави у цій шляхетній справі компенсували витрати работорівців, роблячи в результаті цю діяльність достатньо прибутковою. Крім того, термін “раб” слов’янського походження, який використовувався винятково до язичників, підтверджує версію саме східноєвропейської батьківщини майбутніх місіонерів; християнин чи мусульманин рабом в сенсі невільником бути вже не міг, а поширене словосполучення “раб Божий” (у католиків – “servus Dei”) означало винятково слугу в церковному чи світському розумінні: варто згадати, що церковнослов’янське “раб” походить з давньоєврейського “реб” – “слуга”, “служитель” (звідки “ребе”, “раввин” – слова того ж кореня).

Таким чином, обмеженість та фрагментарність джерельної бази середньовічної доби в цілому, а стосовно даної теми зокрема, об’єктивно робить висловлені міркування підкреслено гіпотетичними, примушує робити логічні припущення, активно залучати порівняльно-історичні методи, апелювати до типологічних світських і релігійних рис християнської та ісламської цивілізацій. Проте бодай у такий спосіб виникає можливість спробувати дати пояснення особливостям базових політичних, суспільно-економічних, релігійно-культурних та інших явищ доби Середньовіччя, як такого багато в чому парадоксального феномену работорівлі зокрема.

ПИТАННЯ ТОРГІВЛІ ТА МИТНО-ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРІОДУ МОНГОЛЬСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ В “ЕКОНОМІЧНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ”

Дячок Олег Олександрович
Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

Нерідко у публікаціях, присвячених історії митно-податкових відносин, можна зустріти хрестоматійне твердження, що Велике князівство Литовське успадкувало традиції Золотої Орди. Однак воно не конкретизується. Тому викликає інтерес розділ 8 “Монгольський перелам” 1-го тому “Економічної історії України”, виданої Інститутом історії України НАН України у 2011 р. до свого 75-річчя.

Автор розділу О. І. Галенко відзначив, що монголи, познайомившись з податковими практиками Китаю та ісламського світу, застосовували стандартизовану розкладку податків серед населення з наступною їх реєстрацією у податкових переписах. Кількома століттями раніше володарі Хозарського каганату організували оподаткування підвладних територій шляхом призначення податків, розверстаних по однакових податкових одиницях. Однак правителі Київської Русі після падіння Хозарії такого рівня організації оподаткування не змогли досягти.

Для технічного виконання податкових переписів залучалися мусульманські експерти. О. І. Галенко також підкреслив, що мусульманські податківці познайомили Русь з двома способами регулювання економіки. Перший полягав в утворенні поселень з наданням податкових пільг з метою стимулювання їх економічного розвитку, другий – це практика відкупу податків. У Великому князівстві Литовському широко застосовувалася практика надання митних пільг окремим населеним пунктам, які постраждали внаслідок військових нападів чи природних катаклізмів, а також відкуп (оренда) митних зборів, що забезпечувало скарб постійним надходженням коштів. Останній аспект розглядався у публікаціях Л. Ю. Жеребцової, О. О. Дячка, В. В. Поліщука.

Залучення до переписів адміністрації руських князів призвело до засвоєння її методики та появи на Русі власної бюрократії. О. І. Галенко також звернув увагу на те, що українські землі до початку XVI ст. продовжували виконувати данницькі зобов'язання на користь золотоординських ханів, а польсько-литовсько-руська адміністрація виконувала роль податкових агентів Золотої Орди, переймаючи досвід економічного управління.

У сфері торгівлі вказано три різновиди податку, що стягувалися з її фактичних обсягів: 1) тамга, або костка – ввізне та вивізне мито на товари; 2) мито, або корован – податок, що стягувався за провіз товарів митною зоною; 3) тартнак (ринковий збір). Сплачувались також поземельні та інші податки. У Великому князівстві Литовському терміни “тамга” і “костка” не використовувалися, натомість для позначення ввізного та вивізного мита застосовувався запозичений через Польщу термін німецького походження “цло”.

Саме у період правління монголів, підкреслює О. І. Галенко, відбулася переорієнтація зовнішньоторговельних зв'язків українських земель, коли вони стали ланкою між Сходом і Заходом. Однак Київ опинився осторонь головних торгових шляхів і його торговельне значення занепало принаймні на два століття. З іншого боку, торгівля сприяла розвитку Луцька, Володимира, Холма. На одному з торгових шляхів був заснований Львів. З новим напрямком торгівлі пов'язане й заснування генуезької факторії Кафи, а потім й інших факторій. Після зупинки східно-західного транзиту у середині XIV ст. руські міста та генуезькі колонії запропонували європейському ринкові місцеві товари. З цим пов'язана й поява торгового шляху, що зв'язав Кілію, Аккерман, Ясси, Сучаву, Хотин, Кам'янець-Подільський та Львів, відомого пізніше як Молдавський. Від самого початку він слугував передусім для перегону худоби до європейських країн.

Також у розділі показано зростання ролі работоргівлі, центром якої була Кафа. Вона зберегла цей статус і після переходу під владу Османської імперії.

ГЕНЕЗИС ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ И ЦЕРКОВНАЯ ДЕСЯТИНА ВО ФРАНЦИИ В XIV–XV ВВ.

Санжаров Валерий Анатолиевич
Санжарова Галина Фёдоровна
Киевский университет имени Бориса Гринченко

Период оформления институтов государственной власти во Франции совпал с необходимостью разрешения целого ряда разнохарактерных проблем: более ста лет шла война против внешней агрессии. Важным фактором жизни общества была постоянно сохранявшаяся угроза иноземных набегов и грабежей. После ряда тяжёлых военных поражений страна находилась на грани прекращения самостоятельного существования: по мирному договору в Труа корона Франции должна была перейти к наследнику английского престола. На десятки лет отдельные части страны оказывались вне зоны влияния центральной власти.

Противоречия в среде правящих элит вели к вооружённым конфликтам и, в конце концов, к гражданской войне, что грозило распадом страны на две, а то и на три части (так называемая “королевская схизма”). Отряды наёмников и в периоды мирных передышек продолжали грабить и терроризировать население.

Великий церковный раскол западной церкви, когда на сорок лет христианский мир был разделён по приверженности одному из двух (а временами и трёх) пап – римскому и авиньонскому, и когда под сомнение был поставлен сам вопрос о папском верховенстве в церкви, ещё более разделил разные регионы Франции.

Страшное бедствие – чума “Черная смерть” унесла невероятное количество жизней, население страны восстановится только к началу

XVI в. Борьба придворных группировок, казнокрадство сменявших друг друга представителей влиятельных домов, порча монеты дополняли череду проблем и вызовов для власти. Потребности внутренней и внешней политики, усложнявшаяся структура государственного управления обнаружили в XIV в. недостаточность домениальных или ординарных, обычных доходов. Королевская власть была вынуждена всё чаще обращаться к экстраординарным, чрезвычайным поборам.

Нехватка средств заставляет центральную власть обращаться к представителям сословий: новые налоги вотируют генеральные и провинциальные штаты. Столетняя война давала удобный и естественный предлог для требования всеобщей военной помощи. Государство в лице королевской власти постепенно берёт на себя роль регулятора всех платежей на общественные нужды.

Королевская власть предпринимает шаги по включению в систему государственных налогов духовенства, долгое время сохранявшего налоговый иммунитет. Существенную часть государственной политики в отношении галликанской церкви составила практика уплаты духовенством десятин.

Традиционная для XIII и первой половины XIV в. “крестоносная” десятина надолго исчезает из французской истории. Десятинные субсидии истребуются и направляются непосредственно на нужды королевства: ими оплачивали “защиту королевства”, попытки изгнать англичан из Аквитании. Потребности войны повышали значение десятины. В реализации поборов присутствует ярко выраженный договорный характер взаимоотношений королевской власти и первого сословия. Церковные ассамблеи вотируют предоставление королю субсидии, а королевская власть признаёт временный характер обложения и исключительное превосходство архиепископской и епископской компетенции над светской в случае наказания клириков за неуплату налогов, а также недопустимость сбора неоговоренных налогов.

Десятичные субсидии, предоставляемые королю папами, а затем ассамблеями галликанской церкви, были весомым вкладом первого сословия для борьбы с феодальной анархией внутри страны и против иностранной военной интервенции. В тяжёлый период оккупации значительной части страны англичанами, в условиях гражданской войны и реальной угрозы потери Францией независимости, в условиях дефицита средств и невозможности их получения обычным путём (с 1418 по 1435 гг. были отменены эды) особое значение приобретала финансовая помощь церкви посредством самообложения духовенства на уровне диоцезов, церковных провинций и отдельных регионов королевства.

Выгоды для монархии были не только непосредственно материальными. Побор, необходимость которого была очевидной, и предназначенный “для защиты королевства”, способствовал распространению государственных обложений на новые регионы королевства. Фландрия, Булоне, Артуа, Бретань, Бургундия, большей частью ускользавшие от королевской фискальности (не платили косвенных налогов – эд), выплачивали десятину.

В условиях несформированности податных округов приход и диоцез будут оставаться важными, а иногда единственными действенными единицами государственной финансовой администрации на местах на всём протяжении изучаемого периода не только для сбора десятины, но и других налогов. Новую организационную структуру налоговая политика французской монархии обрела только к середине XV в.

При Карле VII, благодаря созданию постоянной армии, королевской власти удаётся реализовать давно декларируемую идею постоянного налогообложения. При этом уже сам Карл VII пытается возвратиться от системы обращения к сословиям для вотирования налогов к решению этих вопросов на местном, провинциальном уровне или для церкви – на уровне диоцезов. С дальнейшим укреплением позиций королевской

власти, отвоеванием новых территорий значение десятины как источника финансовых поступлений для королевской власти падает. С прекращением военных действий в повестку дня встает вопрос о выведении за пределы страны вооружённых банд, контроле над военными силами, создании постоянной армии, что с неизбежностью поднимало вопрос о восстановлении общегосударственных налогов. Военные реформы монархии, направленные на создание постоянной армии, делали реальным постоянный налог и знаменовали решительный поворот монархии к твёрдой налоговой политике.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТОВАРООБІГУ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

Берковський Владислав Георгійович
Центральний державний архів зарубіжної українки (м. Київ)

Активізація дослідження економічних процесів ранньомодерної Європи в цілому та України зокрема, вимагає від дослідників прискіпливої уваги до загальноекономічних тенденцій, характерних зазначеним територіям у період XV–XVII ст. Зокрема, окремого розгляду потребує питання розвитку товарообігу між окремими європейськими країнами та його впливу на формування як національного, так і європейського капіталу та системи виробництва. Подібне дослідження є тим більш важливим, оскільки економічна система будь-якої держави не може існувати без можливостей зовнішнього впливу. Фактично кожна така система знаходиться у тісних зв'язках з економіками сусідніх держав, що, у свою чергу, впливає на розвиток зовнішнього та внутрішнього попиту, а також на товарообіг товарами та послугами, обіг капіталу. Тобто, економічні системи кожної з країн Європи у ранньомодерну добу формували, в першу чергу, внутрішній та зовнішній ринки. При цьому, якщо експорт товарів з

країни стає пропорційною відповіддю на зовнішній попит, то імпорт визначається внутрішніми потребами.

Якщо прийняти до уваги тезу, що основні елементи попиту населення як Західної, так і Східної Європи, незалежно від станової структури, у XV та XVI ст. практично не відрізнялися і зосереджувалися переважно на потребі товарів щоденного ужитку, стає зрозумілим, що основу внутрішнього та зовнішнього ринків усіх європейських країн у досліджуваній період складала саме продукти харчування, повсякденний одяг тощо.

Розвиток зовнішнього попиту, який формувался на підставі зовнішньої торгівлі, у ранньомодерну добу значно залежав від витрат на транспортні послуги, а також від виду та якості товарів. Таким чином, головне місце в асортименті загальноєвропейського товарообігу займали прянощі, дорогі вина, коштовні тканини та інші предмети розкоші. Разом з тим, розвиток систем транспортування, в першу чергу річкового та морського транспорту, вже з кінця XV ст. вносить свої корективи у структуру зовнішньої торгівлі. Зокрема, значно зростають кількісні показники експорту/імпорту продукції сільського та лісового господарств з теренів Східної Європи, що було викликано не лише західноєвропейським попитом, але й відносною дешевизною транспортування.

Зазвичай у сучасних історико-економічних дослідженнях розвиток міжнародної торгівлі визначається як рушійна сила позитивних зрушень у європейській економічній системі. Однак, з точки зору розвитку економіки окремих регіонів чи держав ранньомодерної Європи, проблема впливу міжнародної торгівлі виглядає неоднозначно, оскільки в довготерміновій перспективі як власне сама торгівля, так і її наслідки багато в чому залежали від якісного складу товарів, зовнішнього попиту та можливостей внутрішнього виробництва, накопичення капіталу та професіоналізму купецької верстви. Зокрема, якщо еволюційний розвиток італійських міських комун безпосередньо залежав від розвитку міжнародної торгівлі,

то попит на продукцію сільського та лісового господарств у XVI та XVII ст. призвів до інволюції економіки Польського королівства та Великого князівства Литовського, що, у результаті, є однією з базових причин консервування панщинного господарства.

Крім того, на формування торговельних взаємин як міжнародного, так і внутрішнього характеру у період між двома економічними кризами також впливав й той факт, що система виробництва ранньомодерної доби значно залежала від певної кількості гетерогенних елементів, об'єднаних нами у три основні групи – капітал, виробництво та природні ресурси. При цьому, якщо поява третьої групи практично не залежала від людської діяльності, то перші дві чітко впливали на розвиток економічних систем. Зокрема, це знаходить своє відображення у тому, що хоч кожна європейська держава ранньомодерної доби апіорі була споживачем різного роду благ, тим не менше не всі з них вона могла виробити самотужки. Саме тому, наприклад, основу імпорту на українські землі у XVI–XVII ст., крім предметів розкоші, також становили високотехнологічні вироби західноєвропейського ремісництва. Натомість, основу експорту з даних територій становила продукція сільського та лісового господарств. Тобто тієї продукції, яка, з огляду на низьку продуктивність праці селянина, вироблялася в недостатніх об'ємах у країнах Західної та Центральної Європи.

Отже, в результаті, впливу рівня виробництва товарів щоденного ужитку, а також вдосконаленню засобів транспортування, відкриттю нових торговельних маршрутів, у Західній Європі вже з XIV ст. спостерігається зменшення чисельність аграрного населення, натомість його чисельність зростає у країнах Східної Європи. Як типовий приклад, наведемо міста північно-східної Італії, зокрема Венецію, які будучи банківськими центрами Європи, цілковито залежали від імпорту продуктів харчування. Або Нідерланди, які імпортували зерно з Балтійського торгово-економічного регіону не лише для власного використання, але й з метою

реекспорту, і завдяки цьому відсоток осіб задіяних у місцевому сільському господарстві був одним з найменших у Західній Європі.

Разом з тим, зменшення чисельності сільського населення та залежність від імпорту продукції сільського господарства в країнах Західної Європи, призвела до зростання відповідної категорії населення у країнах Східної Європи. Зокрема, розширення імпорту продукції сільського та лісового господарств стало однією з причин переважної аграризації Речі Посполитої, а в її складі й українських земель. Як результат, у досліджуваній період спостерігається поступове зниження співвідношення виробництво-основний капітал у порівнянні з попередніми часами. Пояснюється цей факт тим, що максимально можливий об'єм споживання ресурсів в тому чи іншому економічному регіоні Європи визначався, як обсягом ресурсної бази, так і розмірами поточного виробництва. Крім того, обсяги ресурсної бази напряму залежали від інтенсивності коливань поточного виробництва та нееластичності попиту. Фактичним проявом цієї тези є приклади різкого коливання врожайності, відсутність безпеки транспортування та нерівномірність поставок сировини та інших товарів через ту чи іншу форму небезпеки. Як приклад, наведемо інтенсивні коливання у виробництві та попиті, викликані перепадами у поставках продукції лісового та сільського господарства з теренів Речі Посполитої через військові події на її східних кордонах (напади татар на Київщину, Волинь та Поділля) та боротьбу навколо контролю за Гданськом.

У результаті, особливо наприкінці XVI ст., країни Західної Європи активно розробляють заходи щодо створення продовольчих та сировинних запасів, а також вкладення основних торговельних потужностей не у капітал, а у сировину. Таким чином забезпечувалася більша волатильність оборотного капіталу у вигляді сировини чи напівфабрикатів, що, у свою чергу, дозволяла купецькій верстві забезпечувати постійний прибуток в умовах періодичної зміни ринкової ціни. Тобто формування запасів сировини та продовольчих

товарів було свого роду стабілізуючим фактором розвитку економічної системи країн Західної Європи і розвиваючим фактором для теренів Східної Європи, а це, у свою чергу, було одним з базових елементів розвитку загальноєвропейського товарообігу ранньомодерної доби.

ВЫПЛАТЫ МОЛДАВСКОГО КНЯЖЕСТВА КРЫМСКОМУ ХАНСТВУ В XVI–XVIII ВВ.

Черненко Евгений Дмитриевич
Институт истории Академии Наук Молдовы (г. Кишинёв)

С 1456 г. Молдавия начала платить ежегодную дань Османской Империи (2000 золотых). В XVI–XVIII вв. господство османов усиливалась, и кроме увеличивающейся дани (*harâc*), княжество выполняло и другие выплаты (дары официальные (*pişkeş*) и неофициальные (*ruşvet*) и пр.). Помимо этих весьма обременительных обязательств, Молдавия платила дань и Крымскому Ханству. Трудно сказать, когда начались эти выплаты. Судя по всему, это произошло после смерти Штефана Великого (1457–1504), во время правления его сына Богдана III (1504–1517), когда Молдавию опустошали в течении нескольких лет (1509–1512) крымско-османские войска Менгли Гирея и будущего султана Селима I. Видимо, хан Менгли Гирей, который вёл политику по утверждению своего статуса главного правопреемника Золотой Орды, в том числе и восстановлением даннических связей со странами, входившими когда-то в состав Улуса Джучи, сумел заставить Богдана III признать эти обязательства. Во всяком случае, в 1523 г. хан Саадет Гирей в своём письме к великому князю Василию III хвалился что “...король холоп мой, а волохи – и то мои нутники (торговцы рогатым скотом) и скотники”.

Трудно определить первоначальный характер выплат. Возможно, они взимались за те земли, которые вошли в состав Молдавского княжества, но ранее подчинялись Золотой Орде. Судя по названию дани,

выплачиваемой в Крым, которая укоренилась в делопроизводство молдавской администрации в XVII–XVIII вв., – *медовые деньги* – первоначально дань платили этим продуктом, то есть мёдом, и видимо, именно он олицетворял дань, и наверное, старые повинности населения этих земель перед джучидами. Так как Молдавское Княжество к началу XVI в. уже было вассально зависимым и платило дань Османской Империи, возможно, выплата дани Крымскому Ханству производилась с одобрения Селима I в благодарность за помощь, предоставленную ему Менгли Гиреем в борьбе за султанский трон.

Самые ранние известные нам упоминания о выплатах в Крым относятся к первому правлению господаря Петра Рареша (1527–1538, 1541–1546), когда хан Сахиб Гирей требовал “казну большую”. На что господарь ответил, что готов отправить лишь “поминьки...как еси посылали к отцу твоему...и к брату твоему”. Следующее упоминание относится к правлению Иоанна Хераклида Деспота (1561–1563), который, по сообщениям одного габсбургского агента, отказался платить дань и отправил хану лишь две бочки с мёдом. Таким образом, в начале молдавские господари, также как и польско-литовские и русские правители, хотели представить выплаты в Крым как *добровольные дары необязательного характера*. В свою очередь, татарские ханы понимали их как *дань*.

Со временем выплаты становятся регулярными и обязательными, особенно после того, как господари прибегают к военной помощи или политической поддержке (при османском дворе) крымских ханов для достижения княжеской власти в Молдавии. Одним из первых был Александр Лэпушняну (1552–1561, 1564–1568), который и взошёл второй раз на трон с помощью татар. Русский посол в Крыму Афанасий Нагой в своих статейных списках (1565) отмечает, что господарь дал дани хану и калге в общей сложности 300 золотых, 60 коней, 300 волов и 36 “кади” по

360 “батманов мёду”. Другой посол в 1585 г. указывает на “оброк” в 1000 пудов мёда, 60 коней да 100 волов, “а перевозят оброкъ ко Царю ежегод”.

В XVII–XVIII вв. все выплаты Молдавии в Крым будут обозначены татарским термином *балджи-баилык* (дань мёда). Дань брали в Яссах специальные посланцы Крымского хана и Буджакского султана – балджи-баша. В конце XVII – начале XVIII вв. дань выплачивалась преимущественно в деньгах. В одном письме, написанном во Львове (1721), указывается сумма в 6000 левов. В середине XVIII в. Шарль де Пейссоннель показывает, что хан получал 8000 пиастров, калга-султан – 2500, нуредин-султан – 500, бей Перекопа – 300, визирь хана – 500. Дань, выплачиваемая Молдавией, увеличилась особенно после того, как Крымское Ханство потеряло “выходы” из России и Польши.

РОЛЬ КНЯЗЯ М. ГЛИНСЬКОГО В МИТНІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ЕКОНОМЦІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ЗА ПРАВЛІННЯ ОЛЕКСАНДРА КАЗИМИРОВИЧА

Жиляєв Володимир Володимирович
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Попри тривалий час вивчення діяльності князя М. Глинського й увагу до неї багатьох дослідників, варто констатувати, що деякі аспекти життя цієї людини залишилися поза увагою. Йдеться, зокрема, про його заходи з управління скарбницею Великого князівства Литовського та митною політикою держави. Джерела, пов'язані з життям Михайла Глинського й функціонуванням митниць у Великому князівстві Литовському, дозволяють, на наш погляд, створити певне цілісне бачення діяльності князя Глинського у сфері мит, податків та повинностей. Повніше вивчення даної наукової проблеми дозволить поглибити наявні в даний момент знання про життя князя Глинського та загалом про соціально-економічне становище українських земель у кінці XV – на початку XVI ст.

Вивченню особистості князя М. Глинського приділяли значну увагу багато дослідників історії Великого князівства Литовського та Великого князівства Московського межі XV–XVI ст. Ще з XIX ст. сформувався досить чіткий історіографічний образ цієї людини. В значній мірі він зберігся і до нашого часу.

Стійкість образу кн. Глинського обумовлена кількома причинами: 1) значним науковим авторитетом дослідників, які першими вивчали сюжети, пов'язані з його діяльністю (М. Карамзін, С. Соловйов, М. Любавський, М. Грушевський та ін.); 2) обмеженістю джерельної бази та наявністю багатьох білих плям у біографії даної історичної постаті; 3) певним історіографічним кліше, за яким усі, хто досліджував життя та діяльність князя Глинського, звертали увагу скоріше не на особу в цілому, а на її діяльність під час повстання та частково при дворі великого князя московського.

Історіографічний доробок, пов'язаний із життям та діяльністю М. Глинського, є незначним за обсягом. Фактично він обмежується 1) розглядом повстання М. Глинського в узагальнюючих працях з історії Росії, України, Литви; 2) дослідженнями, присвяченими окремим аспектам повстання: джерелам, в яких висвітлюється повстання, соціальній базі виступу, його міжнародному контексту (О. Зімін, М. Бичкова, М. Кром, М. Шніп); 3) розвідками на основі персоналістичного підходу (М. Бичкова, М. Кром).

З огляду на специфіку поставленої наукової проблеми, необхідно враховувати історіографію цілого ряду дотичних питань, а саме: соціальної історії української шляхти (Н. Яковенко, В. Михайловський, Н. Старченко), історії податків та мита на українських землях за доби Середньовіччя (Л. Жеребцова та ін.), історії економічних взаємин у Середні віки (Ж. Ле Гофф, Ф. Бродель) та ряду інших.

Джерельна база дослідження складається з опублікованих нарративних та документальних джерел. З огляду на специфіку поставленої проблеми,

провідне місце в дослідженні відведено саме документальним джерелам. Документи, що містять основну інформацію про економічну діяльність та митну політику за правління Олександра Казимировича та на початку правління Сигізмунда Казимировича, вміщені у 1-му та 2-му томах зібрання “Акты относящиеся к истории Западной России” та низці інших збірок, що містять документи з Литовської метрики.

Джерельна база, пов'язана з життям князя М. Глинського, доволі обмежена, але навіть вона використана дослідниками не в повній мірі.

Ключовою для даного дослідження датою є 1500 р., коли М. Глинський отримав посаду маршалка дворного. З цього моменту і до 1506 р. князь Михайло Глинський фактично керував державною скарбницею та митницями у всьому Великому князівстві Литовському.

Характеризуючи заходи економічної політики загалом та заходи, пов'язані зі збором мит зокрема, маємо звернути увагу на важливий документ. Йдеться про грамоту Сигізмунда князю Михайлу Глинському про прийняття від нього скарбниці. Даний документ, судячи з наявного історіографічного доробку, залишився поза увагою дослідників життя М. Глинського. Цінний він з цілої низки причин: 1) у ньому точно описано обов'язки Глинського як особи, яка керувала скарбницею держави; 2) названі точні цифри прибутків та видатків скарбниці; 3) дана оцінка монарха діяльності князя Глинського з управління фінансами країни; 4) названо часовий проміжок, в який М. Глинський керував фінансами та митними справами Великого князівства Литовського.

У грамоті сказано, що князь Глинський “мытницу и воски в своей справе мел”. Тому можна говорити про те, що всі заходи пов'язані зі збиранням мит у період з 1500 по 1506 р., здійснювалися якщо не за ініціативою, то принаймні з відома Михайла Глинського.

У зв'язку з нападами військ Кримського ханства, Великої орди, Великого князівства Московського, нерідко надавалося тимчасове (іноді більше десяти років) звільнення від мит та повинностей.

Проаналізувавши діяльність князя Михайла Глинського в економічній галузі за правління Сигізмунда Казимировича та на початку правління Олександра Казимировича, ми виявили наступні факти: 1) найбільшим впливом на фінанси держави та митну політику князь Глинський користувався у 1500–1506 рр. на посаді маршалка дворного; 2) в окреслений період активно вівся продаж мит відкупникам, також держава активно продавала право на шинкарство та орендувала склади; 3) фіскальна політика була доволі гнучкою і тісно пов'язаною із зовнішньою політикою, виступала як один із засобів реагування на зовнішньополітичні виклики; 4) в джерелах зафіксовано випадки звільнення від податків, мит та повинностей, що означало врахування реального становища територій; 5) загальна схвальна характеристика діяльності Глинського з керівництва державною скарбницею в певній мірі ставить під сумнів усталений в історіографії його образ як авантюриста.

**РЕЄСТРИ ПОБОРОВОГО ПОДАТКУ
В ПОЛЬСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ: ПЕРЕБІГ ПРОЦЕСУ ЗБИРАННЯ
ТА ІНФОРМАЦІЙНА ВАРТІСТЬ ДОКУМЕНТІВ
ДЛЯ ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
(НА ПРИКЛАДІ ПОБОРОВОГО РЕЄСТРУ
ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ТА ЖИДАЧІВСЬКОГО ПОВІТУ
РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА 1552 р.)**

Смерека Богдан Володимирович
*Львівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*

Джерела фіскального характеру належать до найвірогідніших та найбільш інформаційно наповнених видів джерел для вивчення вітчизняної економічної та соціальної історії ранньомодерного періоду. Вони

укладалися з ініціативи монарха королівськими комісарами з метою уточнення кількісних параметрів матеріальних і людських ресурсів на певній адміністративно-територіальній одиниці задля встановлення розміру затребуваного податку. По суті, це були єдині демографічні джерела ранньомодерного часу до появи метричних книг.

Одним з різновидів фіскальних джерел є реєстри поборового податку – документи, у яких за географічно-алфавітним (у XVII ст. – за алфавітним) принципом подавався перелік населених пунктів певної адміністративно-територіальної одиниці, з якої здійснювалося стягування одноразового податку (побору). На відміну від кварти, поборовий податок стягувався з усіх поселень, незалежно від форми власності. Саме тому поборові реєстри, на відміну від інших різновидів фіскальних джерел (люстрацій та господарських інвентарів), містили перелік усіх існуючих населених пунктів.

Ця інформація дає змогу відтворити адміністративно-територіальний устрій, що існував на час укладення документу, з'ясувати розміри окремих територіальних одиниць, імена їх власників, підрахувати кількість місцевого населення. Джерельну вартість поборових реєстрів вивчали здебільшого польські дослідники: Цезарій Кукльо, Анна Ляшук, Александр Яблоновський. Публікацією найбільш інформативних їх зразків займалися А. Яблоновський і Здзіслав Будзинський. Реєстри димів, що у 1629 р. замінили собою поборові реєстри, багато в чому копіюючи їх структуру та зберігаючи універсальний характер збору, вивчали українські дослідники Олена Компан та Микола Крикун.

Оригінал розглянутого реєстру поборового податку Львівської землі та Жидачівського повіту 1552 р. зберігається у фонді Архіву Коронного Скарбу Головного архіву давніх актів у Варшаві. Реєстр займає 34 аркуші. З них 25 присвячено населеним пунктам Львівської землі, 7 – поселенням Жидачівського повіту. На двох аркушах подано перелік сіл дрібної шляхти

(*Villae nobiliu[m] pauper[is]*). Реєстр укладено в зручній формі таблиці, де кожному інформаційному гаслу відповідає окремий стовпець. Усього стовпців сім: *Villae* (Села); *Cmethones* (Кметі); *Agri[s] tab[ernae]* (Ґрунти у володінні корчми); *Popones* (Священики); *Tab[ernae] mal[?]*; *Mol[endini] val[ny]k* (Водяні млини); *Mol[endini] mal[?]*.

Зліва від стовпця *Villae* укладачами зазначений день проведення збору податку в окремо взятому населеному пункті. Керуючись цими даними, бачимо, що збір податку розпочинався після закінчення жнив і тривав 2 з половиною місяці (вперше у с. Рогізно на Жидачівщині – 12 серпня, закінчено 22 жовтня). Окремо у місті Залізці та селі Смільне податок було стягнуто 10 січня. Усього було зібрано побору з 654 населених пунктів (80 королівських, 500 шляхетських, 42 духовних, 7 у міській та 25 у змішаній власності), з них – 629 власне сіл, 24 міста та 1 передмістя. Сам документ укладався одразу кількома комісарами, які одночасно виїздили зі Львова в різні напрямки Львівської землі. Урядовці не обходили село за селом, а зупинялися в центрах адміністративно-територіальних комплексів, куди й звозилися кошти (завдяки цьому, наприклад, в Яворівському старостві комісарам вдалося за один день зібрати податок з усіх 14 населених пунктів староства).

Загальне число кметів, подане у стовпці *Cmethones*, становить 12 437 осіб. Також документ зафіксував 356 священослужителів, а серед об'єктів господарського значення – 95 водяних млинів.

Таким чином, на прикладі поборового реєстру Львівської землі та Жидачівського повіту нами було з'ясовано, що за допомогою подібних документів можна отримати приблизне уявлення про масштаби оселення та специфіку землеволодіння на певній території у ранньомодерний період.

ГАНЗЕЙСЬКА ТОРГІВЛЯ І ДИПЛОМАТІЯ ДОБИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ (XVI–XVIII ст.): ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР

Ціватий В'ячеслав Григорович

Дипломатична академія України при МЗС України (м. Київ)

У добу раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення, становлення і розвитку торгівлі та інститутів дипломатії Європи. Дипломатична практика і торгівля європейських держав інституціоналізувалися у відповідь на зміцнення державної влади, нові виклики і загрози соціуму, формування нових ментальних установок у суспільстві. Початкові форми інституціоналізації виникають на рівні самоорганізуючих процесів.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних, торговельних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування дипломатичних систем і торговельних систем упродовж тривалого історичного періоду.

Ранній Новий час (XVI–XVIII ст.) був для європейського суспільства часом різнопланових змін та інновацій. Найчіткіше нові тенденції виявили себе у формуванні нового суспільства в Західній та Центральній Європі в цілому та зокрема у формуванні інститутів дипломатії й торговельних інститутів, ментальних установок та особистості нового типу. Одним з яскравих прикладів такої інституціоналізації є дипломатична та торговельно-політична діяльність Німецької Ганзи.

Німецька Ганза – це один із найцікавіших і найяскравіших феноменів європейського Середньовіччя, і не дивно, що вивчення її історії почалося ще з середини XIX ст., коли в Німеччині було створено Історичне ганзейське товариство (1870). У сучасному світі в умовах трансформації суспільства та глобалізаційного простору XXI ст. дедалі частіше лунають голоси і з'являються наукові праці, в яких автори вбачають у Ганзі в певній мірі прообраз об'єднаної Європи, і тому інтерес до її діяльності з плином часу не згасає.

Уже більше 300 років, як припинило своє існування Ганзейське об'єднання, але до сьогодні, уже в XXI ст., багато хто з колишніх “ганзейців” співвідносить себе із нащадками союзу та вважає його прообразом сучасної Європи, де спільні торговельні й політичні інтереси об'єднали мільйони громадян Європейського Союзу. Європа мала непогані шанси стати єдиною державою ще в добу Середньовіччя, маючи в основі такого союзу спільні економічні інтереси. Об'єднавчою силою інтеграційних процесів того часу виступала Велика Ганза – союз 77 купецьких міст, які контролювали європейську політику і торгівлю від Лондона до Новгороду.

Роком народження Великої німецької Ганзи – своєрідним прототипом Європейського економічного співтовариства XX ст. – вважається 1241 р., коли гільдії Любека і Гамбурга уклали договір про співробітництво. У договорі проголошувалися принципи, які співзвучні сенсу сучасного “спільного ринку”: наприклад, безмитна торгівля. Ганзейський союз являв собою чітку систему політичних і торговельних відносин між процвітаючими містами.

Діяльність Німецької Ганзи – це феноменальне явище в історії світової торгівлі й дипломатії. Адже німецьке купецтво у надто складних історичних умовах, покладаючись винятково на власний політико-дипломатичний досвід і торговельні традиції, зуміло створити могутнє співтовариство, яке протягом

століть здійснювало вагомий вплив на долю європейської економіки і комерційного простору, торгівлі, дипломатії та політики.

ТАРИФНАЯ ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII в.

Морозов Олег Викторович

Академия таможенной службы Украины (г. Днепропетровск)

Начиная с XVII ст., во Франции произошёл кардинальный переворот в её коммерческой и тарифной политике. Таможенные постановления приобретают покровительственную направленность, и внешние пошлины постоянно увеличиваются, соответственно с развитием внутренней промышленности. Так, согласно статей тарифа 1629 г., были обложены пошлиной свободные до сих пор английские изделия, а последующие постановления в 1632 и 1644 гг. увеличили её почти в 5 раз в сравнении с предыдущим тарифом. Но наиболее решительно таможенное законодательство Франции подверглось преобразованиям в годы правления Людовика XIV, когда Жан Батист Кольбер возглавил министерство финансов (Controleur General). Стремление Кольбера к упрощению существующего тарифа, к уменьшению пошлин на привозимые сырые изделия, к уничтожению внутренних застав, к восстановлению единства в торговых постановлениях, а равно старания оживить все отрасли отечественной промышленности ставят его в первые ряды французских администраторов. В период управления министерством, Кольбер добился введения тарифов 1664 и 1667 гг. Первый из них был довольно умеренный и в большей части случаев не превышал 5 % стоимости привозимых товаров. Несмотря на своё явное покровительство отечественным фабрикам, он даже мог бы принести значительную пользу, если бы был обязательным для всех провинций Франции. К несчастью, Кольбер встретил слишком сильное сопротивление в некоторых провинциях, которые не согласились ввести эти тарифы у себя. Во

второй редакции тарифа пошлины на главные предметы привоза того времени, как то: суконные и чулочные изделия, ковры, зеркала, кружева, жемчуг и некоторые другие – были удвоены и даже утроены. Следовательно, для поощрения торговли Кольбер употреблял те же средства, как и для поощрения фабрик, т. е. создавал монополию. Когда же он заметил, что, несмотря на высокие пошлины, мода поддерживала в продаже некоторые иностранные изделия, то прибегнул к их запрещению. Так в 1669 и 1671 гг. запрещено было ввозить венецианские зеркала, кружева, и нарушитель этого постановления подвергался значительным штрафам (3000 ливров), а также конфискации запрещённых товаров. Но Кольбер, убеждённый в непогрешимости аксиомы, что благосостояние какого-либо государства можно воздвигнуть только на развалинах остальных, радовался успехам своих реформ и оставался в них непреклонным. Эта неуступчивость вызвала тарифную войну. Голландия прекратила всякие торговые сношения с Францией, запретив привоз всех её изделий без исключения, а Англия возвысила значительно на них пошлины, преимущественно же на вино. Такие взаимные ограничения породили скоро в Англии и во Франции контрабанду. Нет сомнения, что одной из главных причин войны с Голландией, закончившейся Нимвегенским миром, был тариф, изданный в 1667 г. И что же? Несмотря на решительный перевес и блистательные победы французских войск, Людовик XIV должен был сделать уступку и возвратиться к тарифу 1664 г. Это был тяжёлый удар, нанесённый политике Кольбера, которого он никогда забыть не мог. Нет сомнения, что многие административные распоряжения Кольбера были позитивны для торговли и мануфактурной промышленности. Довольно для этого упомянуть об улучшении существующих и проведении новых путей сообщения, об учреждении двух порто-франко, в Марселе и Дюнкерке, и особенно о его постоянном стремлении к созданию единства в торговом законодательстве. Пошлина, взимаемая по этому тарифу с привозных товаров, была

умеренной и не превышала 5 % ad valorem. До 1664 г. провоз товаров из одной части государства в другую был почти невозможен; купцы на каждом шагу встречали заставы, при которых должны были оплачивать самые разнообразные налоги. Преемники Кольбера, не имевшие ни его талантов, ни его целеустремленности, следовали слепо указанному им курсу и довели фабрики и торговлю до бедственного положения. Маркиз Лувуа, заменивший Кольбера в управлении торговлей и промышленностью, немедленно принял меры, чтобы остановить значительный, по его мнению, вывоз денег из Франции и заставить своих сограждан производить всё у себя дома. Меры эти состояли большей частью в общем запрещении иностранных товаров. Из них были исключены только весьма немногие сырьевые полуфабрикаты, которые промышленность Франция или вовсе не производила, или в очень небольшом количестве: медь, олово, свинец. Но так как голландские товары, согласно мирному договору 1678 г., пользовались тарифными привилегиями, то Лувуа употребил окольный путь для достижения своей цели. Каждый год появлялся новый эдикт, увеличивавший пошлину на один из главнейших предметов привоза из Голландии, вследствие чего торговый оборот её с Францией, достигший под конец жизни Кольбера до 60 млн ливров, значительно уменьшился, а правильную торговлю заменила контрабанда, разорившая многие фабрики, основанные и поддерживаемые с таким усилением правительством.

**ТАМОЖЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ
НА ЮГЕ РОССИИ НА РУБЕЖЕ XVII–XVIII вв.
(НА ПРИМЕРЕ ВОРОНЕЖСКОГО УЕЗДА)**

Жиброва Татьяна Валерьевна
*Воронежская государственная медицинская академия
имени Н. Н. Бурденко*

На рубеже XVII–XVIII вв. система таможенного управления в России претерпела ряд изменений, связанных с началом реформаторской

деятельности Петра I. Одновременно с другими преобразованиями Пётр I реорганизує сложившуюся таможенную систему. Были учреждены Коммерц- и Камер-коллегии, последняя контролировала всю внутреннюю торговлю, в том числе сбор внутренних таможенных пошлин.

30 января 1699 г. для сбора пошлин Пётр I ввёл бурмистров. Новая должность бурмистров была выборной и, на первый взгляд, мало чем отличалась от должности выборного таможенного и кабацкого головы.

Первые бурмистры пореформенного времени, сменившие прежних таможенных и кабацких голов, начинали свою деятельность со сложной процедуры передачи им имущества, заготовленного сырья и готовой продукции, а также сбора накопившихся долгов и недоимок.

На рубеже XVII–XVIII вв. таможенное управление в Воронежском уезде претерпело значительные изменения. Однако, как следует из анализа источников, основные функции таможенных служителей не изменились. Бурмистры по-прежнему отвечали за бесперебойный сбор таможенных пошлин, вели строгую отчётность, составляя таможенные книги, следили за пресечением контрабанды и корчемства в уезде.

Принципиальным отличием от предыдущей эпохи становится изменение подчинения таможенных изб, их прямая связь с земскими должностными лицами и столицей.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЇ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Кудінов Юрій Миколайович

Проблеми економічної історії ранньомодерного часу не були детально вивчені до 1960-х рр. У 1963 р. побачила світ праця Н. Чировського “Old Ukraine. Its socio-economic history prior to 1781” у США. Окремі аспекти економічного життя українських земель в межах Речі Посполитої, Гетьманщини, Російської держави, Імперії Габсбургів

були опубліковані в 1991 р. за підтримки Українського наукового інституту Гарвардського університету у формі збірника наукових праць “Ukrainian Economic History: Interpretive Essays”.

Економічну історію України до 1781 р. досліджував у своїй монографії Н. Чировський. Його концепти сформовані на основі праць українських вчених Д. Багалія, М. Грушевського, І. Крип’якевича, О. Оглоблина й І. Джиджори. Як-от, сильна гетьманська влада стимулювала економічну стабільність.

С. Плохій розвинув теорію “рухливого кордону”, суть якої полягала у тому, що шляхта залучала прийшло населення тимчасовим зменшенням податкового тиску, а коли термін завершувався, селяни рухалися далі. При успішній колонізації степу старі низовики перетворювали землі на власні володіння, а нові переселенці з глибинних районів України та Білорусі йшли за дніпровські пороги і були менш заможними. На переконання Дж. Басараба та І. Лисяка-Рудницького, козацькі повстання впродовж XVII ст. були наслідком соціально-економічних протиріч.

С. Величенко проаналізував українсько-балтійську торгівлю впродовж 1600–1648 рр. Посилаючись на праці М. Грушевського, історик вказав на ініціативу українців в українсько-балтійській торгівлі за договором 1657 р. зі шведським королем, щоб мати прямий вихід до м. Гданськ, аби поєднати східноєвропейські торгівельні коридори. Ще на початку цього століття схожими мотивами керувалися К. Острозький і київська шляхта.

Питання взаємин українців з мусульманським світом, дотично і в економічній площині, дослідив А. Фішер. Він запропонував думку щодо причин економічного занепаду османської частини Криму, які полягали у наступі запорозьких і донських козаків. Проте вчений наголосив, що найбільш руйнівними стали два походи російських військ у період між 1685–1740 рр.

Чільне місце займають проблеми українсько-російських взаємин в економічній сфері. Так, І. Коропецький відкинув гіпотезу про спільну

економічну періодизацію для України та Росії, адже українська економіка була відділена від російської до кінця XVII ст. На основі опрацьованих архівних документів Росії К. Стівенс дійшов висновку, що торгівля між Гетьманщиною та півднем Російської держави була ненадійною для транзитерів, особливо коли російські війська перебували у Гетьманщині, як-от у 1665–1668 рр.

Скрутне становище українських купців підкреслювали Б. Кравченко та Р. Джоунс. Український ринок був перенасичений зерном. Російська влада, згідно з указом 1714 р., дозволяла транспортувати зерно тільки через порти Риги та Петербурга, що викликало величезні матеріальні втрати в купців.

Після 1772 р. Галичина у результаті поділів Речі Посполитої потрапила до Імперії Габсбургів. Науковець Р. Рудольф акцентував увагу на наслідках указу 1787 р. імператора Йосипа І, згідно з яким монарх дозволив селянам мати землю. Однак ця політика в результаті не принесла успіхів, адже відбувалася за рахунок нобілітету.

Отже, досить часто модель економічної історії України представлена істориками в контексті меркантилістської політики Петербурга (І. Коропецький, Б. Кравченко) та прямої залежності від статусу української автономії. Синтезом багатьох концептів північно-американських учених є теза, що поки існувала сильна гетьманська влада, доти існувала економічна стабільність.

МИТНА СТАТИСТИКА ЧОРНОМОРСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Головко Юлія Іванівна
Запорізький національний університет

Одним з найбільш важливих та використовуваних джерел у дослідженнях з історії зовнішньої торгівлі взагалі, у тому числі з історії чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст., є митна

статистика. Для зазначеного періоду митна відомча статистика, яку збирала Комерц-колегія та систематизувала у загальнодержавні показники, була практично єдиним джерелом даних про торговий баланс держави. Митні установи забезпечували первинний облік товарів, торгових суден, сплаченого мита, руху населення через кордон, купецького капітало- та товарообігу тощо, що й відображалось у балансових відомостях зовнішньої торгівлі Російської імперії. Особливе значення матеріали відомчої статистики мають для останньої чверті XVIII ст., коли офіційна статистика зовнішньої торгівлі в Російській імперії не оприлюднювалася, хоча накопичення Комерц-колегією первинних даних щодо обсягів товарообігу вже дозволяло використовувати їх для аналітичної характеристики розвитку зовнішньої торгівлі (праці Й. Г. Рейхеля, М. Д. Чулкова, Г. Шторха). Початок системної публікації торгової статистики був покладений на початку XIX ст. виданням “Государственная торговля в разных её видах”, яке належить до найвикористовуваніших дослідниками статистичних джерел.

Залучення до дослідження чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. статистики вимагає врахування особливостей її створення, котрі багато в чому впливали на достовірність даних та їх інформативні можливості як історичного джерела. У першу чергу, маємо враховувати регіональні фактори формування статистичних даних, від яких напряду залежали й загальнодержавні показники: по-перше, безпосередня наявність або відсутність реєстраційно-облікової звітності митниць (в останній чверті XVIII ст. митниці півдня України періодично помітно “запізнювалися” із звітами і не потрапляли до загальнодержавних річних балансових відомостей); по-друге, достовірність реєстраційно-облікової звітності безпосередньо митниць (проблеми з її перевіркою існували ще у період складання); по-третє, певна нестабільність митної мережі на півдні України провокувала додаткові прогалини у даних про

торгівлю (судноплавство, товарообіг, капітали тощо); по-четверте, специфіка самої чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. практично не дозволяла вести детальний та системний її облік ані митними, ані карантинними, ані портовими конторами. Крім того, до важливих факторів формування митно-торгової статистики маємо віднести загальний стан російської статистики згадуваного періоду, її мету та завдання, методику збору, обробки даних та їх представлення тощо. У даному контексті важливою є відсутність системного виокремлення саме чорноморської торгівлі в межах загальнодержавної статистики, адже кількісні характеристики чорноморської торгівлі, як правило, поєднувалися з даними сухопутної торгівлі (польський та бессарабський напрямки, тобто у межах прикордонних губерній) або азовської торгівлі (разом з Таганрогом, тобто азовсько-чорноморська торгівля), що створює додаткове завдання “вилучення” даних про чорноморську торгівлю з регіональної або загальнодержавної статистики. Тим не менш, митна статистика чорноморської торгівлі надає широкі можливості для встановлення загальних тенденцій та напрямків її розвитку та комерційного судноплавства Чорного моря, залучення іноземного купецтва та іноземних капіталів до чорноморської торгівлі, впливу внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів на її розвиток в останній чверті XVIII – на початку XIX ст.

ХАРАКТЕРИСТИКА ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ПО ШТАТНОМУ РАСПИСАНИЮ 1799 г.

Балковая Валентина Григорьевна

Владивостокский филиал Российской таможенной академии

Традиционно становление абсолютной монархии сопровождается усилением централизации и бюрократизации государственного управления.

Эти тенденции присущи развитию таможенной службы Российской империи в XVIII в.

Важнейшим изменением в таможенной системе в это время стало появление нового типа таможенного учреждения – таможенной конторы, которая имела постоянный штат служащих, находившихся на жалованье. Первое штатное расписание на 154 человека было принято в конце 1724 г. для Санкт-Петербургской портовой таможни. В дальнейшем на новые организационные основания были переведены другие портовые и пограничные таможни. В конце 1730–1740-х гг. происходило постепенное усложнение системы таможенных учреждений, определялся их статус.

В первой половине XVIII в. для каждого учреждения принималось своё штатное расписание. В ходе таможенной реформы 1754 г. их принятие затронуло систему в целом. После этого штаты таможен приобрели вид общероссийских нормативных актов, в таком виде были приняты штатные расписания 1764 и 1776 гг.

В 1799 г. было принято наиболее полное штатное расписание, включающее в себя всю протяженность границ Российской империи.

Общая численность штата таможенных учреждений Российской империи в соответствии с именным указом от 7 октября 1799 г. определена в 3 662 человек, расход на содержание составил 423 038 руб. и 58 487 ефимков (в ефимках уплачивалось жалованье служащим Лифляндской и Курляндской губерний).

Все таможенные учреждения были приписаны к пограничным губерниям. В их систему входили главные (или “большие” таможни), малые, таможенные заставы, таможенные присмотры.

В главных таможнях совершались все виды таможенных операций. Среди них наиболее крупной являлась Санкт-Петербургская портовая таможня, её штат был составлен на 567 человек. Среди других главных таможен наиболее многочисленный штат имели Рижская (171 человек),

Архангельская (102 человека), Ревельская (87 человек), Тагаронгская (63 человека), Либавская (53 человека), Одесская (45 человек), Астраханская (40 человек).

Малые таможни совершали ограниченный круг таможенных операций, они могли быть ориентированы на экспорт либо на импорт. Основным объём их работы состоял в проверке документов и обеспечении провоза товаров к главным таможням. В большинстве случаев малые таможни приписывались к определённым главным, которым они подчинялись. Штат малых таможен в среднем составлял от 12 до 30 человек.

Таможенные заставы создавались с целью предотвращения тайного провоза товаров по малым дорогам, а также для проверки сопроводительных документов. Численность штата таможенной заставы колебалась от 2 до 8 человек.

Особое место в таможенной системе занимали таможенные присмотры, к которым были приписаны части пограничной таможенной цепи. Они также были сгруппированы по губерниям. Численность таможенных присмотров в большинстве случаев составляла от 80 до 100 человек. Более значительную численность имели таможенные присмотры Новороссийской (302 человека), Подольской (168 человек), Эстляндской (141 человек) губерний. На неё влияли протяжённость границ, объём торгового оборота, наличие обходных путей, настроения населения по отношению к таможенной службе. В некоторых пограничных губерниях, располагавшихся вдали от основных торговых путей, таможенных присмотров не было.

Принятие штатного расписания 1799 г. подвело итоги процессов бюрократизации таможенной системы, которая превратилась в необходимый структурный элемент механизма централизованного государства.

ПРЕДПРИЯТИЯ ЕВРЕЙСКИХ КУПЦОВ И МЕЩАН УКРАИНЫ НА РУБЕЖЕ XVIII и XIX вв. (ПО АРХИВНЫМ ДОКУМЕНТАМ)

Фельдман Дмитрий Захарович

Российский государственный архив древних актов (г. Москва)

Объединение белорусских, украинских и литовских земель с русскими в конце XVIII в., подготовленное всем ходом предшествовавшего исторического развития этих народов, оказало большое влияние на всестороннее развитие данных регионов. Включение в состав России, стоявшей по своему экономическому положению на более высокой ступени, чем Польша, способствовало более быстрому их экономическому и культурному развитию. В конце XVIII в. в Украине, как и по всей России, наблюдался рост промышленного производства, к которому всё более активно обращалось городское податное население – гильдейское купечество и мещанство (мелкое купечество). В этот период здесь стали появляться мануфактуры, принадлежавшие купцам и мещанам, на которых работали вольнонаёмные рабочие. Мануфактурное производство пришло на смену ремесленному труду, и этот переход способствовал быстрому росту производительности труда, поскольку мануфактура базировалась на кооперации работников, каждый из которых выполнял отдельную функцию в расчленённом на мелкие частичные операции процессе производства.

С конца XVIII в. в Украине активизируется процесс перехода от крепостнической мануфактуры к капиталистической. Часть помещиков – владельцев мануфактур, убеждаясь в невыгодности крепостного труда, или закрывала свои предприятия, или переходила на вольнонаёмный труд. Некоторые помещичьи мануфактуры сдавались в аренду предпринимателям; всё больше предприятий основывалось купцами и богатыми мещанами. Вышесказанное непосредственно касается и украинских предпринимателей-евреев, всё более активно осваивавших эту область экономики.

В собрании Российского государственного архива древних актов (РГАДА) выявлена группа материалов о промышленных предприятиях Украины, содержащими (владельцами или арендаторами) которых были еврейские купцы и мещане; они отложились в делах фонда Мануфактур-коллегии. В количественном отношении их немного (12 ед. хр.), но они тем не менее с высокой степенью подробности отражают состояние этих предприятий и дают представление о занятиях купцов и мещан, стоявших у истоков еврейского промышленного производства в России, а также о самих держателях. Данные материалы в основном являются однотипными: это подлинные ведомости о состоянии фабрик и заводов конца 1790-х – начала 1800-х гг. с богатыми цифровыми сведениями. Каждая ведомость, как правило, содержит информацию о названии и типе производимого товара, количестве изготовленного товара за полугодие или год, стоимости одной единицы товара и общей сумме затраченных на производство денег, количестве проданного товара за полугодие или год, продажной цене одной единицы товара и общей сумме денег, полученной за реализованный товар, а также о количестве оставшегося товара и его стоимости. Помимо этого в ведомости имеются сведения об используемых в производстве материалах, о количестве работников, о сумме вложенных в производство денег и о сумме, направленной на покупку сырья и зарплату мастеровым.

Перечислим некоторые из первых еврейских предприятий Украины (Волыни), зафиксированные в отчетности Мануфактур-коллегии: кожевенные заводы мещанина Шлиома Виолевича (м. Тучин Ровенского пов.), острогских мещанина Эссера Вольфовича Кренделя и купца 3-й гильдии Эли Лейбовича Дерманского (г. Острог), мещан Берка Гершковича и Шмуля Лейбовича Гисюка (м. Корец Новоградволинского пов.); медный завод Мошко Нухиновича (с. Вилля Острогского пов.); суконная фабрика мещанина Юдки Шевелиовича (м. Гоща Острогского пов.); селитренный завод заславского мещанина Лейбы Янкелиовича

(м. Полонное Заславского пов.); поташные заводы острогских мещан Шая Срулевича и Герцика Лезоровича (с. Комины Заславского пов.); табачная фабрика мещанина Гершко Рафаловича (м. Радзивилов Кременецкого пов.). Вся или большая часть продукции продавалась в том же населённом пункте или уезде, где находилось предприятие, однако отмечены случаи продажи товаров (тканей, селитры) в других уездах. В целом содержание мануфактур было на рубеже XVIII и XIX вв. тем родом занятий, который после торговли составлял главный источник существования украинских евреев.

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ТОРГІВ І АУКЦІОНІВ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Скрипник Анатолій Юрійович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

З моменту остаточної ліквідації незалежної польської держави у 1795 р. та впровадження російської військово-адміністративної системи управління на анексованих територіях, поступово почали зароджуватися паростки нових ринково-торгівельних відносин між місцевими сільгоспвиробниками та військовими інтендантськими установами. Спочатку через прості договори про купівлю-продаж, а потім – через торги й аукціони, з метою безперебійного постачання усього необхідного армійським підрозділам.

Основними суб'єктами таких відносин наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні стали: з одного боку, як споживачі регулярні частини російської армії та місцеві війська і команди, виразниками їх інтересів – чиновники провіантських і комісаріатських установ та представники місцевої цивільної влади; з іншого боку, в ролі постачальників – поміщики, купці й державні селяни.

Метою впровадження аукціонного принципу закупівель були: 1) створення сталого порядку отримання необхідної кількості продовольчих припасів для армії на підконтрольних територіях; 2) економія державних

коштів шляхом створення конкуренції між учасниками, а відповідно, максимального зниження цін; 3) корегування пріоритетних галузей виробництва шляхом стимулювання до збільшення їх обсягів. Тільки за правилами нових економічних взаємовідносин росіяни принесли з собою на колишні польські території сталі і звичне бачення виконання ними своїх службових обов'язків з прагненням до незаконної особистої наживи на посаді, що надало певної специфіки подальшій практиці.

Вдало проведені заготівельні компанії створювали ілюзію відлагодженого механізму забезпечення військ. У врожайні роки регулярні частини дійсно не відчували браку в продовольстві й фуражеві, що переконало керівництво провіантських установ у створенні в першій половині XIX ст. належної системи забезпечення, в якій одну з провідних ролей відігравали аукціони і підряди. Втім, через соціально-політичну нестабільність сільськогосподарських товаровиробників краю такий канал надходжень для росіян часом ставав ситуативним і не використовувався як головне джерело забезпечення полків і дивізій, хоча продовжував бути одним з інструментів економічної політики самодержавства.

WYDANIE “PATENTÓW SWOBODY” I SPRAWODZANIE MODELI MACHIN PRZREMYSLOWYCH W KRÓLESTWIE POLSKIM WCZESNIEJ EPOKI PASKIEWICZOWSKIEJ

Rutkowski Marek
Politechnika Białostocka

1. Wydawanie “patentów swobody”

Już w tzw. okresie konstytucyjnym, a dokładnie w dniu 11 marca 1817 r., Namiestnik królewski generał Józef Zajączek wydał postanowienie “o udzielanie patentów swobody na zakłady przemysłowe w Królestwie Polskim” oraz list przyznania wynalazków. Przepisy te jednak nie odpowiadały realiom okresu po upadku Powstania Listopadowego, jako że w części stały one w sprzeczności z ukazem cara Mikołaja I z 12 (24) listopada 1831 r.,

określającym nowe, mniej korzystne, zasady stosunków handlowych pomiędzy Cesarstwem Rosyjskim a Królestwem Polskim. Dokładnie chodziło tu o treść art. 14 tegoż aktu.

Okazywało się zatem, iż dotychczas obowiązujące w Królestwie Polskim przepisy dotyczące udzielania patentów swobody *“na fabryki lub inne pożyteczne zakłady nie zaprowadzone jeszcze lub nie dosyć upowszechnione w kraju”* nie odpowiadały w sposób dostateczny zaleceniom dekretu cesarskiego z dnia 12 (24) listopada 1831 r., który regulował na nowo stosunki handlowe, istniejące pomiędzy Królestwem a Cesarstwem Rosyjskim. W tej sytuacji Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych Duchownych i Oświecenia Publicznego (KRSWDiOŚP) w roku 1836 podjęła akcję przeglądu istniejących w tej mierze przepisów, celem dostosowania istniejących w Królestwie norm prawnych do zarządzeń obowiązujących w Cesarstwie.

Nowe prawo zatwierdzone przez prezydującą w danym momencie pod przewodnictwem generała Józefa Rautenstraucha Radę Administracyjną w dniu 20 lipca 1837 r. dzieliło się na trzy oddziały/sekcje. Część pierwsza mówiła o *“listach przyznania”* i składała się z 9 artykułów. Część druga w kolejnych czterech artykułach analizowała sposób wydawania owych *“listów przyznania”* wynalazków. Część ostatnia, trzecia (artykuły 14–18) mówiła o *“nieważności listów przyznania”*. Poza oczywistą szczegółowością postanowienia Rady Administracyjnej z 20 lipca 1837 r., należałoby przede wszystkim zwrócić uwagę na znamiennej możliwość odmowy wydania patentu w wypadku uznania go za *“szkodliwy społecznie”*, co oczywiście można było bardzo szeroko interpretować.

W zakresie udokumentowanych nadań pierwszych nadań „patentów swobodny” w okresie paskiewiczowskim (jak można wnosić z protokołów rządzącego w Królestwie Polskim w okresie października 1831 – marca 1832 r. tzw. Rządu Tymczasowego), podczas przedostatniej, 42 sesji tej instytucji z 17 marca 1832 r., feldmarszałek Iwan Paskiewicz wezwał rząd o zarządzenie

zapłaty dla naczelnika rosyjskiej artylerii stacjonującej w Królestwie Polskim, generała lejtnanta Gillenszmita kwoty 16 tysięcy złotych. Pieniądze te miały być przeznaczone na wynagrodzenie dla Filipa de Girard, za wynalezienie przez niego *“machiny do toczenia osad karabinowych”*. Jednocześnie podczas tej samej sesji Rządu Tymczasowego rozpatrywano wniosek Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 7 marca 1832 r. o nr 695, na podstawie którego rząd udzielił Feliksowi Pancer dziewięcioletniego listu przyznania wynalazku na budowanie *“statków mechanicznych do holowania, czyli prowadzenia pod wodę tratw i innych splawnych ciężarów”*.

Z kolei pierwsze potwierdzone w protokołach reaktywowanej po upadku Powstania Listopadowego Rady Administracyjnej udzielenie listu przyznania wynalazku nastąpiło podczas 21 sesji tej instytucji, dnia 5 czerwca 1832 r., zatem już po ok. dwóch i pół miesiącach od początku urzędowania Rady. Wówczas to, na skutek wystąpienia KRSWDiOŚP z 31 maja 1832 r. o nr 2082/2096, ówczesny rząd wydał Janowi Klamann *“list wynalazku” na “machnię do wyrabiania pistonów do broni strzeleckiej”*. Patent ten obejmował okres dziewięcioletni.

Zasługuje na uwagę, iż pierwsze z trzech przyznanych w Królestwie po upadku Powstania Listopadowego patentów odnosiło się do kwestii uzbrojenia armii. Jest to o tyle charakterystyczne, iż już w początkach okresu paskiewiczowskiego zlikwidowano Wojsko Polskie.

Zgodnie natomiast z zestawieniami przekazywanymi do rozpatrzenia przez inny naczelny organ administracyjny Królestwa Polskiego – działającą w okresie 1833–1841 II Radę Stanu, w ciągu lat 1832–1834 władze Królestwa przyznały prawie czterdzieści *“patentów swobody”* na odkrycia, wynalazki i nowe urządzenia. Wśród nich, za najważniejsze władze Rady Stanu uznawały wynalazki dotyczące: wspomnianej powyżej budowy statków służących do holowania ciężarów pod wodą, nowych aparatów gorzelnianych, machin rolniczych, pokrywania dachów cynkiem *“na sposób berliński”*, wyrabiania cegły bez

wypalania, zasuszania mięsa, wyrobów z gumy elastycznej, ulepszeń garbarskich. Uderza w oczy znaczna różnorodność zakresu przyznanych we wczesnym okresie paskiewiczowskim patentów, wykluczająca raczej pojawienie się w tym okresie w Królestwie Polskim jakiegoś znaczącego i ukierunkowanego trendu wynalazczego.

2. Sprowadzanie modeli machin przemysłowych

W dniu 1 (13) czerwca 1837 r. Rada Administracyjna Królestwa Polskiego wydała – na wspólny wniosek KRSWDiOŚP oraz Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu – postanowienie o nr 6003 o *“sposobie ekspedycji machin i model z zagranicy sprowadzanych”*. Przepisy te opracowano w zamiarze przedstawienia spójnych zasad, dotyczących sprowadzania spoza granic Królestwa *“modeli do stopniowego podnoszenia i doskonalenia różnych gałęzi przemysłu przeznaczonych, a przy wyrabianiu machin, narzędzi i sprzętów wszelkiego rodzaju za wzór służyć mających”*.

Ustawa ta w teorii przynajmniej wprowadzała niewątpliwe ułatwienia we wdrażaniu w Królestwie nowych technologii. Już artykuł pierwszy wspomnianego prawa wskazywał na możliwość sprowadzania szeregu przedmiotów bez posiadania na to szczegółowej licencji, lecz jedynie po dopełnieniu standardowych czynności na komorach celnych. Polegały zaś owe standardy na konieczności uiszczenia za sprowadzany sprzęt (tak jak za szereg towarów) opłat typowych – zgodnych z art. 167 ogólnej taryfy celnej Królestwa. Ułatwienie takie dotyczyło przede wszystkim wszystkich sprowadzanych na użytek *“kustów”*, rolnictwa i fabryk modeli maszyn. Stawiany przez Radę Administracyjną warunek klarownie stwierdzał jednak, iż powyższe dotyczy tych machin/modeli, które *“ze składu swojego, wymiarów, użytego do nich materiału itp. nie mogą być przedmiotem handlu, ani służyć do użycia według swego właściwego przeznaczenia”*. Zarówno dotyczące możliwości sprowadzania do powstaniowego Królestwa Polskiego modeli technologicznych postanowienie Rady Administracyjnej z 13 czerwca 1837 r., jak i uściślający i rozszerzający jej reskrypt KRSWDiOŚP z 14 lipca tejże daty, wykazywały wyjątkową wręcz dbałość

władz ówczesnego Królestwa bardziej może o interes fiskalny skarbu państwa niż o rzeczywistą możliwość doprowadzenia do przyspieszonego skoku technologicznego w oparciu i obce technologie.

Widoczne w pierwszej fazie okresu paskiewiczowskiego w Królestwie Polskim jawne i ukryte tendencje do faktycznego ograniczenia konkurencyjności technologicznej kraju zdają się współgrać z wprowadzeniem w 1837 r. nowych przepisów, określających zasady przyznawania patentów i sprowadzania nowych modeli technologicznych. Podczas gdy z formalnego punktu widzenia nowe ustalenia prawne dawały oczywiście pełną możliwość realizacji projektów prorozwojowych, liczne i niekiedy absurdalne (szczególnie w wypadku przepisów dotyczących sprowadzania „*modeli*”, ale też np. i w kwestii zasad ochrony patentowej) obostrzenia prawne i fiskalne, w praktyce prowadziły do ograniczenia w Królestwie Polskim aktywności rozwojowej w nowych technologiach. Niekiedy swoistą zasłoną utrudniająca zrozumienie właściwych intencji władzy była eksponowana troska o finanse państwa, znamionująca formalnie przestarzały już merkantylizm, a w praktyce jednak oznaczająca oczywiste dążenie do utrzymania utrudnień w rozwoju technologicznym. Z powyższym współgra widoczna chaotyczność w wydawaniu „patentów swobody”.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ

Кудінова Анна Григорівна
*Відділ “Український етнологічний центр”
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського НАН України (м. Київ)*

Характеризуючи українські ярмарки, варто виокремити особливості появи і функціонування ярмаркових торгів. Ярмаркова торгівля поживляла взаємообмін між різними регіонами українських земель, торговельні шляхи з'єднували найвіддаленіші території. Не потрібно

ігнорувати також той факт, що і для сучасних ярмарків є характерним обмін деякими видами товару під час ярмаркування.

Першою і головною причиною можна вважати розвиток ремесла (дрібне товарне виробництво, засноване на ручній праці) у середньовічному місті Західної та Центрально-Східної Європи. Наступною причиною можна вважати поділ праці. Ріст виробничих сил зумовив перехід до поділу праці, викликаного відокремленням ремесла від сільського господарства, появою середньовічних міст і переходом до них ремісників на постійне місце проживання. Третьою причиною появи ярмарків є спеціалізація виробництва. Так, для прикладу, можна привести торгівлю на Решетилівському ярмарку (Полтавщина) хлібом (зерном пшениці, ячменю, вівсу), деревиною та смушками, з яких виготовляли шапки, килимами на Кролевецькому ярмарку (Сумщина). Четвертою причиною появи ярмарків можна назвати урбанізацію. Під поняттям “урбанізація” розуміють історичний процес зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства, зосередження промисловості й населення в переважно великих містах.

Варто підкреслити, що шляхами появи ярмарків на західноукраїнських землях були королівські привілеї, у яких зазначалося про заснування того чи іншого ярмарку з метою покращення матеріального становища місцевого населення та розвитку міст у XV–XVII ст. та привілеї містам за магдебурзьким правом. Прикладом є відкриття ярмарків Правобережної України, які продовжили своє функціонування у XIX – на початку XXI ст. На території Лівобережжя та Слобожанщини поява ярмарків пов’язувалася з діяльністю органів місцевого самоврядування, указами губернаторів та окремими представниками царської влади Російської імперії. Спільною рисою відкриття нових ярмаркових торгів на території Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини було подання окремих громадян та

сільських чи міських громад з проханнями про заснування того чи іншого ярмарку, виходячи з економічних потреб регіонів або окремих населених пунктів. При цьому дослідники чомусь недостатньо уваги приділяють економічній меті проведення ярмарків, а саме – стягненню поборів і мит з іноземних купців як засобу підтримки місцевих виробників і вітчизняного купецтва, тобто певним чином проведення політики меркантилізму. Можемо припустити, що саме тому не всі ярмарки у західноукраїнських містах звільнялися польськими королями від мит та інших видів поборів. Це пояснює, чому іноземні купці на українських ярмаркових торгах торгували групами по кілька осіб, а роздрібна торгівля у свою чергу підпадала під різні види оподаткування з боку місцевої влади. У ярмарковій торгівлі Лівобережної України та Слобожанщини мало місце подання громади міста російському цареві про дозвіл створити і постійно проводити ярмарки. Так, на початку XIX ст. у містах Харків, Суми, Охтирка, Ізюм функціонували по два щотижневі ярмаркові торги. Спільною рисою ярмаркової торгівлі на західноукраїнських землях, Лівобережжі і Слобожанщині є те, що вони проводилися в установлені дні і в спеціально відведеній частині міста. Для прикладу можна зазначити, що у Харкові ярмарки проводилися у понеділок і п'ятницю, у Чугуєві – у неділю і п'ятницю, у Глушці – в четвер. Відмінною рисою було те, що у сотенних містечках Лівобережної і Слобідської України торги проводилися лише один раз на тиждень.

Отже, передумовами виникнення українських ярмарків були розвиток ремесла, поділ праці, спеціалізація виробництва та урбанізація. Особливістю українських ярмаркових торгів є ініціювання появи ярмарків як офіційною владою, так і за поданнями місцевих жителів.

ЗНАЧЕНИЕ ТОРГОВЛИ В РАСШИРЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ БЕССАРАБИИ С УКРАИНСКИМИ ГУБЕРНИЯМИ (1812–1868 гг.)

Томулец Валентин Николаевич
Молдавский Государственный Университет (г. Кишинёв)

В данном сообщении на основе широкого круга неопубликованных архивных источников рассматриваются изменения, происходившие в украинско-бессарабской торговле после аннексии в 1812 г. Бессарабии Россией, выявляется механизм приобщения края к общероссийскому рынку, определяются основные этапы и выделяется роль бессарабской торговли в укреплении экономических связей с украинскими губерниями в предреформенные десятилетия.

До настоящего времени вопрос о значении бессарабской торговли в укреплении и расширении экономических связей с украинскими губерниями не являлся предметом специального изучения, хотя некоторые вопросы попутно затрагивались в работах молдавских, украинских и российских историков.

Анализируемые архивные материалы позволяют сделать вывод, что в торговле Бессарабии с украинскими губерниями можно выделить два периода. Первый включает 1812–1830-е гг. (от аннексии до упразднения таможенной линии на Днестре). Это время изучения новых условий и возможностей торговли; установления связей, преимущественно с соседними губерниями; первых значительных операций. Видное место занимают иностранное купечество и зарубежные товары. Сказывается влияние особенностей законодательства, суда и управления в Бессарабии, Днестровской таможенно-карантинной линии. В Бессарабском вывозе преобладают продукты садоводства – свежие и сушёные фрукты, вино и виноград, скот и продукты скотоводства, лес и изделия из него, некоторые строительные материалы – северных и центральных уездов, рыба и соль – южных уездов. Рынок сбыта “украинских товаров” в Бессарабии

сравнительно узок, хотя ввоз их превышает вывоз бессарабских товаров в украинские губернии.

Второй период – 1830–1860-ые гг. – наступает после отмены особенностей суда и управления, распространения общероссийского торгового законодательства, в том числе гильдейской реформы, ликвидации таможенной линии на Днестре, учреждения Дмитриевской ярмарки в Кишинёве и ряда других ярмарок.

Решающее значение имеют быстрое заселение Юга Бессарабии, массовая распашка земли, рост объёма продукции и удельного веса земледелия, подъём скотоводства, развитие соляного и рыбного промыслов, морских и речных средств транспортировки товаров. Увеличивается вывоз не только продуктов скотоводства, вина, винограда и фруктов, но и продуктов зернового хозяйства, табаководства, огородничества. Расширяются связи не только с соседними украинскими губерниями – Подольской и Херсонской, но и с более отдалёнными – Волынской, Киевской, Черниговской, Таврической, Екатеринославской, Полтавской и Харьковской. Ускоряется процесс формирования внутриобластного рынка, как части общероссийского. В оборот введены более обширные капиталы.

В этот период определилось место Бессарабии в межгубернской торговле Украины как поставщика, главным образом, зерна и продуктов скотоводства и виноградарства, табаководства, соляного, рыбного, лесного промыслов и как рынка сбыта “украинских и российских товаров”, прежде всего изделий металлообрабатывающей, текстильной промышленности и различных кустарных промыслов.

Указанные тенденции не исключали временных колебаний внутри каждого периода в зависимости от погодных условий и, соответственно, урожайности, продуктивности скотоводства, эпидемий и эпизоотий, от конъюнктуры украинского, российского и мирового рынков, от

международной обстановки. На межгубернскую торговлю оказывали непосредственное влияние отношения России с Оттоманской империей и с соперниками России в восточном вопросе – Англией, Австрией и Францией.

Таким образом, значительная роль торговли в расширении и укреплении экономических связей Бессарабии с украинскими и другими губерниями России вполне очевидна.

ПРЯМОЕ НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Бурачонок Александр Вячеславович
Белорусский государственный университет (г. Минск)

Во второй половине XIX в. налогообложение предпринимательской деятельности в белорусских губерниях Российской империи делилось на прямое (патентное) и косвенное (акцизное).

Прямое налогообложение начало формироваться ещё с 1824 г., когда был принят законодательный акт, положивший начало употребления патентной системы в Российской империи. В 1863 г. и 1865 г. были приняты законодательные акты, которые внесли определённые изменения в налогообложение предпринимательской деятельности. В соответствии с ними, налог взимался ежегодно в двух видах. Во-первых, предприниматель должен был выкупить свидетельство (патент) на право заниматься торговлей или промышленностью. Удостоверения были трёх основных типов – первой гильдии, второй гильдии и на мелкую торговлю. Во-вторых, кроме патента нужно было выкупить билеты на каждое отдельное торгово-промышленное предприятие. Цена билета зависела от типов свидетельств и класса местности. В целом по Российской империи в 1860–1870-е гг. владельцы предприятий с удостоверением первой гильдии платили от 10 до 30 руб., второй гильдии – от 5 до 20 руб., с удостоверением на мелкую торговлю – от 2 до 10 руб. за один билет. Для

предпринимателей белорусских губерний, которые имели удостоверение первой гильдии, цена одного билета составляла от 10 до 25 руб., второй – от 5 до 17 руб., при удостоверениях на мелкую торговлю – от 2 до 8 руб.

Недостатком существовавшей налоговой системы была крайняя неравномерность обложения, при которой относительно более крупные предприниматели платили одинаковый налог с более мелкими. С целью корректировки размера налога в зависимости от оборотов и прибыли предприятий, а также для увеличения денежных поступлений в казну государства, в 1885 г. были введены дополнительные – процентный и раскладочный – сборы. Процентным сбором в размере 3 % облагались предприятия, которые функционировали в форме ассоциированного капитала, все остальные – подпадали под раскладочный сбор. Последний рассчитывался для каждой губернии отдельно, в зависимости от объёма производства и размера пошлин за гильдейские свидетельства и билеты. Так, в 1885–1887 гг. его размер для Киевской губернии составлял 71 тыс. руб., а для Виленской, Витебской, Гродненской, Минской и Могилёвской губерний – 12, 17, 19, 11 и 9 тыс. руб. соответственно. Эта сумма ежегодно распределялась губернским налоговым присутствием по уездам и городам, а дальше уездными присутствиями между отдельными плательщиками. Размер прямого налога для предпринимателей постоянно увеличивался. В 1892 г. дополнительный процентный сбор был увеличен до 5 %, а раскладочный – на 25 %. Безусловно, это поспособствовало увеличению государственных доходов. Только в белорусских губерниях прибыль от прямых налогов с гильдейских предприятий увеличилась с 587 тыс. руб. в 1891 г. до 747 тыс. руб. в 1892 г. В 1895 г. этот показатель достиг 856 тыс. руб., а в 1896 г. – 888 тыс. руб.

Вместе с тем, неравномерность в налогообложении разных групп предпринимателей не была ликвидирована. Выходом из сложившейся ситуации стало принятие 8 июня 1898 г. «Положения о государственном

промысловом налоге”, согласно которому налогообложение торгово-промышленной деятельности было построено на сочетании традиционной платёжной системы с элементами прогрессивного подоходного налога. Прямое обложение, как и раньше, состояло из основного и дополнительного сбора. Для определения основного сбора вся территория Российской империи была разделена на 4 класса по степени развития в них торговли и промышленности. Сами же предприятия были разделены на разряды (промышленные – на 8 разрядов, торговые – на 5), для каждого из которых был определён размер налогового сбора. Дополнительный сбор с ассоциированных предприятий взимался в виде налога с капитала и процентного сбора из прибыли; с остальных предприятий – в виде раскладочного сбора и процентного сбора с той части прибыли, которая превышала сумму тридцатикратной цены промышленного свидетельства.

ВПЛИВ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ФОРМУВАННЯ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Буланова Наталія Миколаївна
Музей історії м. Дніпродзержинська

Враховуючи реалії сучасної економіки України, для вітчизняної історичної науки набуває актуальності проблема висвітлення головних напрямів митної політики в минулому, які впливали на розвиток промисловості у регіонах. У цьому плані одним з найхарактерніших вбачається досвід Російської імперії останньої чверті ХІХ ст., коли ліберальна зовнішньоторговельна політика 1850–1860-х рр. змінилася митним протекціонізмом, що дало значний імпульс для індустріалізації Півдня України, Катеринославщини зокрема.

Перехід до нових програм при розробці курсу протекціоністської митної політики пов'язаний з діяльністю на посаді міністра фінансів М. Х. Рейтерна. На думку авторів урядової програми, митна політика та її

складова митно-тарифне регулювання повинні були сприяти розвитку тісно взаємопов'язаних компонентів – транспорту, машинобудівної та гірничо-металургійної промисловості, торгівлі, зміцненню фінансової системи держави та створенню умов для іноземних інвестицій.

Зокрема, в 1869 р. російський уряд уклав з британським підданим Дж. Юзом контракт на будівництво рейкового заводу в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії з річним виробництвом 1,5 млн. пуд. рейок. Було засноване “Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізороного та рейкового виробництв”, якому уряд безкоштовно уступав землю та її надра для будівництва заводу, копалень та шахт, надав концесію на спорудження під'їздної залізниці, позику у 500 тис. крб. і низку пільг. У 1872 р. на Юзівському заводі розпочалася виплавка чавуну на коксі з місцевої руди з невисоким вмістом заліза, а з 1873 р. – випуск рейок, що дало можливість відкрити у 1884 р. Катерининську залізницю.

У 1876 р. Сенат заборонив імпорт рейок іноземного виробництва, надавши значні пільги російським виробникам обладнання, і призначив попудну премію (35 коп. за пуд) за сталеві рейки, прокатані на російських заводах. Втрачаючи ринок збуту металопродукції в Російській імперії, іноземні підприємці шукали нові можливості отримати доходи шляхом експорту капіталу, створюючи акціонерні компанії. Другим крупним заводом з повним металургійним циклом на Катеринославщині став Олександрівський Південноросійський залізоробний і залізопрокатний завод, збудований у Катеринославі Брянським акціонерним товариством у 1885 р.

Характерною в світлі нової митної політики стала доля Варшавського сталеливарного й рейкового заводу, заснованого 1878 р. трьома акціонерними товариствами: “Лільпоп, Рау, Левенштейн”, Стараховицьким і Рурортським, об'єднаними в “Товариство Варшавського сталеливарного й рейкового заводу” з початковим капіталом 1,5 млн. крб.

Розташований у Празькому передмісті Варшави, завод займав земельну ділянку площею близько 16 десятин. Спочатку доходи товариства перевищували 5 % основного капіталу, але досить швидко знизилися, й підприємці опинилися на межі банкрутства. Це пояснювалося тим, що завод працював на привозному чавуні, більша частина якого була іноземного походження. Тому урядова премія за пуд рейок складала всього 15 коп., а ціна в урядових замовленнях знизилася від 2,32 крб. до 1,95 крб. за пуд. Усі ці обставини змусили акціонерів припинити діяльність заводу й перенести його у вигідніше місце з дешевою сировиною та реальними можливостями для збуту металопродукції. Дніпровський завод, збудований в 1889 р. у Кам'янському Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством, створеним шляхом об'єднання Варшавського товариства з бельгійською компанією "Кокеріль", став третім на Катеринославщині підприємством з повним металургійним циклом. Упродовж наступних двох років були відкриті основні відділення (доменне, бесемерівське, мартенівське, сталеливарне, залізопрокатне) заводу, який отримав назву "Дніпровський завод ПРДМТ". Підприємство продовжувало розбудовуватися до 1904 р.: вводилися в дію нові відділення, майстерні, лабораторії, електростанції.

Отже, в останній чверті XIX ст., відповідно до модернізаційних процесів, що відбувалися на теренах Російської імперії, урядом запроваджувалася низка заходів митної політики, спрямованих на зміцнення арсеналу засобів виробництва, що стало додатковим стимулюючим чинником для розвитку металургійної промисловості на Катеринославщині. В означених хронологічних межах саме політика митного протекціонізму стала одним з основних чинників впливу на залучення іноземних інвестицій та розвиток металургійної промисловості.

**МАТЕРІАЛИ ФОНДУ 309 ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ
ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ
ТА КАДРОВОГО СКЛАДУ МИТНИХ УСТАНОВ
НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ**

Поташнікова Галина Валеріївна

*Департамент спеціалізованої підготовки та кінологічного забезпечення
Міндоходів (м. Хмельницький)*

У повному обсязі збережений фонд 309 “Ісаковецька митниця, с. Ісаківці Кам’янецького повіту Подільської губернії” Державного архіву Хмельницької області. Усі опрацьовані документи, можна умовно поділити за такими групами:

- 1) митні порушення;
- 2) статистика руху товарів та громадян;
- 3) структура митних установ та кадрові питання;
- 4) здійснення митного контролю та митного оформлення;
- 5) нормативне та організаційне забезпечення здійснення митної справи.

Акцентуємо увагу на документах, на підставі яких можна проаналізувати структуру та кадрове забезпечення митних установ Російської імперії, що функціонували на території Подільської губернії у період 60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.

На території Подільської губернії у досліджувальний період здійснювали митну справу дві митниці Ісаковецька (с. Ісаківці Кам’янець-Подільського повіту Подільської губернії), Гусятинська (м. Гусятин Кам’янець-Подільського повіту Подільської губернії), одна митна застава – Гуківська (с. Гуків Кам’янець-Подільського повіту Подільської губернії) та один перехідний пункт (митний пост) – Сатанівський (м. Сатанів Проскурівського повіту Подільської губернії). Ще у 1811 р. у Російській імперії було прийнято закон “Про встановлення митного управління по європейській торгівлі”, відповідно до якого усі митні

установи, у тому числі і ті, що знаходились на Поділлі, регіонально розподілялися на митні округи.

Залежно від більших чи менших прав, наданих митним установам у ввезенні та обкладенні митом товарів, митниці поділялись на три класи і стільки ж розрядів. Гусятинська мала повноваження третьокласної, а Ісаковецька – на два порядки вище (першокласної).

Щодо структури митної установи, то типовий штатний розпис митниці Російської імперії у досліджуваний період передбачав посади: управляючого, ревізора, контролерів 1–5 розрядів, експерта-техніка, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного наглядача та його помічника, канцелярських чиновників. Для прикладу, штат Волочиської митниці нараховував 19 штатних одиниць: управляючого, ревізора 3 розряду, трьох контролерів, секретаря, казначея, бухгалтера, його помічника, пакгаузного наглядача і його помічника.

Працівники митних установ поділялись на дві категорії: одна забезпечувала виконання внутрішніх функцій, інша була пов'язана із зовнішньою службою.

Складовими кадрової політики, яку проводив департамент митних зборів, були:

- 1) вироблення вимог до кандидатів на посаду у митній установі;
- 2) підготовка кандидатів на посади митарів;
- 3) встановлення порядку призначення та звільнення службовців;
- 4) забезпечення умов для роботи працівникам митних установ;
- 5) заохочення і накладання стягнення на службовців.

Таким чином, архівний фонд 309 “Ісаковецька митниця, с. Ісаківці Кам’янецького повіту Подільської губернії” є важливим джерелом для вивчення структури та кадрового забезпечення митних установ Російської імперії, що функціонували на території Подільської губернії у період 60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.

Проаналізовані архівні матеріали дозволяють зробити наступні висновки. Управління та структура митних установ Подільської губернії мали особливості, які полягали в тому, що:

по-перше, реформування митного управління Російської імперії забезпечило функціонування системи митних установ під керівництвом спочатку Радзивилівського, потім Південно-Західного митних округів та Південно-Західної митної дільниці, збалансована структура яких сприяла ефективнішому здійсненню митної справи у прикордонному регіоні країни;

по-друге, започатковані у досліджуваній період вимоги до працівників митних установ, такі як освітній ценз, вікові обмеження, аполітичність, заборона родичам працювати в одній митній установі, і порядок проходження служби (порядок прийому на роботу, проведення атестації, формування кадрового резерву) свідчать про підвищення вимог до якості митних кадрів.

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ: 1871–1914 рр.

Глизь Юрій Іванович
Інститут історії України НАН України (м. Київ)

Відомо, що міста Російської імперії за Положенням 1870 р. отримали право займатися благоустроєм і формувати міський бюджет. Чи вдалося верховній владі з новим міським управлінням досягти бажаного? Мета дослідження полягає у з'ясуванні місця податків у наповненні бюджету м. Києва.

Незважаючи на запровадження міського самоврядування, держава не лише визначила основні джерела наповнення бюджету, а й встановила розмір оподаткування на користь міста. Водночас дума могла клопотатися про запровадження котрогось із податків, а міністр внутрішніх справ схвалював або відхиляв його. Спершу бюджет Києва формувався від продажу та оренди міського майна (землі та приміщень) і торгових

посвідчень, митних, податкових, оціночного та трактирного податків, котрі на 1871 р. складали половину надходжень у міську скарбницю. Попри окремі скарги на рішення думи щодо їх запроваджень, кияни усвідомлювали важливість починань міської влади у налагодженні благоустрою м. Києва та підтримували її заходи.

Оціночний збір через домовласницький склад Київської думи не перевищував 7 %, і лише у 1910 р. піднявся до встановлених державою максимальних 10 %. Відносно до всіх щорічних надходжень міста його частка коливалася в межах 13–17 %. Збір з торгівлі та промислів складав 10–15 % від чистого прибутку підприємців, а для трактирних закладів та пивних лавок розмір розкладкового збору вже був меншим. Їхня питома частка у загальноміських прибутках становила 7 %, зокрема, 1906 р. з цих податків місто отримало 62 тис. 913 руб., а 1910 р. – 99 тис. руб. Запроваджений 1891 р. каналізаційний збір брався з установ, товариств, власників будинків, садиб, і його розмір був незначним.

У 1906–1907 і 1912 рр. дума запровадила податки на власників кінних екіпажів, автомобілів і велосипедів, собак, котрі, проте, давали місту знову ж таки незначні надходження. А от з відсоткових зборів Південно-Західної залізниці (з 1895 р.) щорічно надходило 50–60 тис. руб. Збір з кошерних продуктів стягувався, в основному, на потреби єврейських товариств, місто ж отримувало від нього мало.

Крім приватних власників податками обкладалися підприємства, що належали місту, котрих на початок ХХ ст. нараховувалося 121. Зокрема, міську скарбницю поповнював збір у 1,5 % з “Товариства київської міської залізниці”, яке перебувало у концесійній власності з щорічним зростанням на 0,5 %. Завдяки угоді з акціонерним товариством “Савицький і Страус”, яке забезпечувало центр Києва електрикою, кошторис міста наповнював певний відсоток від його прибутків. Ця категорія надходжень міського бюджету значно зросла на початку ХХ ст.: якщо 1871 р. вона давала

67 тис. 400 руб., то 1904 р. – 745 тис. 100 руб. Зростання відбулося внаслідок підняття на 31 % зборів з міського майна та підприємств. Таким чином, у 1871–1904 рр. надходження від оціночного збору відносно загальних прибутків міста зменшувалися, а з міського майна та підприємств зростали. Київ довів питому частку прибутків від міських підприємств лише до 15 %, в той час як Москва продемонструвала, що завдяки ефективному веденню справ і позикам прибутки можуть сягнути 50 %.

Натомість Київська дума першою у Російській імперії запровадила лікарняний збір (1904 р.), згідно з яким кожен містянин сплачував 1 руб., і попудний (1910 р.) податок, завдяки яким міський бюджет щороку поповнявся на 200 тис. руб., що дозволило забезпечити киян належним медичним обслуговуванням.

Підсумок. Міська влада уміло використовувала надане положеннями 1870 і 1892 рр. право запровадження зборів для наповнення міської скарбниці. Дума планомірно зменшувала надходження від оціночного збору, збільшуючи його від міського майна та підприємств, які не були збитковими і забезпечували 15 % річних надходжень місту. Відносно усіх прибутків міста податки займали приблизно 1/5 їх частку, що змушувало думу шукати інші джерела його наповнення, зокрема, звертатися до позик аби мати водогін, каналізацію, електричну конку, трамвайне чи автобусне сполучення. Вони та забруковані дороги перетворювали Київ з провінційного міста на регіональний центр Правобережної України.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ КУСТАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

Сауляк Богдан Михайлович

*Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Рильського НАН України (м. Київ)*

Кустарні промисли здавна відігравали важливу роль в житті всього українського народу. Особливо цей вплив відчувався на територіях, де

було слабо розвинуте промислове виробництво. Таким регіоном було, безперечно, і Східне Поділля, до якого за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать Вінницька та Хмельницька області. У досліджуваний період розглядатимемо його в межах Подільської губернії Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) та п'яти округ: Вінницької, Кам'янецької, Могилівської, Проскурівської та Тульчинської, вже в кордонах Радянської України (1920-ті рр.).

На теренах Східного Поділля, в другій половині XIX – першій третині XX ст. через малу кількість промислових підприємств та розвал цехового виробництва основні господарські та побутові потреби місцевого населення забезпечували кустарі, які займалися своїм ремеслом у власних господарствах. Такий стан речей викликав формування нової державної концепції оподаткування кустарних промислів. Нові “Положення про податки за право торгівлі та промислів”, ухвалені в 1863–1865 рр., стали закономірними в нових умовах і об'єктивно створили досить великий правовий простір для розвитку кустарної промисловості. Зокрема, в них зазначалося, що кустарі з сільської місцевості підлягали пільговому оподаткуванню, а ті, які не користувалася працею найманих робітників, зовсім звільнялись від податку. Причому така ситуація зберігалась протягом другої половини XIX – початку XX ст., хоча сама система оподаткування і зазнавала певних змін.

Крім сприятливого податкового режиму, місцева влада Подільської губернії, зрозумівши важливість і вплив кустарних промислів на життя населення, намагалася підтримати кустарів через надання кредитів і відкриття ремісничих шкіл. Та на жаль, спочатку війна, а потім і революція не дали можливості реалізувати поставлені плани.

Зовсім інша політика на досліджуваній території проводилася радянською владою, яка здійснювала наступ на всю приватну власність. На початку 1920-х рр. було прийнято цілий ряд законів, що погіршували

становище кустарів, а їх самих всіляко намагалися “загнати” у кооперативи. Крім того, кустарів обкладали прибутковим та промисловим податками, які разом із різноманітними зборами могли становити до 100 % офіційного прибутку. Це викликало перехід до тіньового виробництва, через що влада змушена була надати приватникам певні пільги.

У середині 1920-х рр. було прийнято ряд законів про податкові пільги для сільських та міських ремісників, за якими від промислового податку звільнялись всі ремісники-кустари, котрі проживали і працювали в сільській місцевості й користувалися допомогою членів своєї сім'ї. А якщо промисел був лише допоміжним видом заробітку, і майстер не використовував найману працю, то він звільнявся і від прибуткового податку.

Разом з тим, не дивлячись на зменшення податкового навантаження, більшість ремісників не прагнули до кооперативних товариств, особливо в сільських районах. Так, у Вінницькій окрузі, згідно з переписом населення 1926 р., було 22 тис. кустарів, з яких на 1 жовтня 1928 р. кооперовано лише 22 %. У цей же час в Проскурівській окрузі лише 0,7 % приватних кустарів були об'єднані в артілі. Тому з другої половини 1920-х рр. влада поступово переходить до політики суцільного кооперування дрібної промисловості. Приймалися нові закони, що обмежували права ремісників, їх обкладали все новими податками.

Владою було застосовано цілий ряд силових методів для якнайшвидшого їх кооперування. Серед них найпоширенішими були розкуркулення, штрафні санкції, примусове об'єднання в артілі, заборона займатись промислом та позбавлення виборчих прав. Апогеєм боротьби проти ремісника-власника стали 1932–1933 рр., коли кустар, який ще не вступив до кооперації або не був виселений до Сибіру, був підданий разом із звичайним селянином, котрий не хотів вступати в колгосп, політиці фізичного знищення, через проведення тотального голодомору.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГЕРБОВОГО СБОРА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

Вородюхин Станислав Евгеньевич
Юго-Западный Государственный Университет (г. Курск)

Изобретение гербовой бумаги некоторые исследователи приписывают римскому императору Юстиниану. В Европе она стала употребляться с XVII в. в Голландии, где один из граждан предложил в 1624 г. этот вид государственных сборов и получил за это премию, назначенную Генеральными Штатами (за изобретение нового, необременительного для плательщиков и выгодного для фиска налога). Не прошло и столетия, как гербовая бумага распространилась практически по всей европейской территории. В России гербовая бумага была введена при Петре I указом 23 января 1699 г. Эту идею царю подсказал А. А. Курбатов, дворецкий графа Б. П. Шереметева, бывавший за границей.

Однако следует заметить, что до появления гербовой бумаги были другие, ей подобные, – печатные пошлины за приложение печати государевой к актам и документам.

Не многие из финансовых законов в России подвергались столь многочисленным преобразованиям, как законы о гербовом сборе. Преобразования эти имеют своё историческое значение, так как он совершенствовался по мере возрастания общественных нужд государства и постепенного развития материальных сил народа.

Причины быстрого и повсеместного распространения гербовых пошлин лежали в том, что гербовые пошлины затрагивали все случаи гражданской жизни, требующие письменного акта. Взимание гербового сбора происходило необыкновенно легко и обходилось казне дешево: со стороны правительства требовалось лишь заготовка марок и бумаги и забота о том, чтобы они были распространены по всему государству, на контроль же за взиманием сбора не требовалось никаких затрат, так как за

этим следили те же самые учреждения, в которые обложенный сбором акт поступал. Гербовая бумага закрепляла значение частной сделки, обеспечивала её, причём правительство как бы принимало её под свое покровительство.

Система взимания гербового сбора в России была весьма простая в начале его существования, но с течением времени чрезвычайно усложнилась.

Самой важной мерой в 1874 г., по финансовому законодательству, был проект Устава о гербовом сборе, который обложил сбором многие новые категории документов, прежде сбором не оплачивавшиеся, составлен был высочайше утверждённой комиссией для пересмотра системы податей и сборов при участии департамента неокладных сборов. Таким образом, в целях централизации сбора, 17 апреля 1874 г. был утверждён Устав о гербовом сборе, который вводился в действие с 1 июля 1875 г.

Следующей важной вехой в истории развития законодательства о гербовом сборе явилось издание нового Устава о гербовом сборе 1886 г. Согласно этому Уставу, гербовый сбор в России подразделялся на: 1) твердый, или постоянный (когда прямо определялась цифра сбора для известных сделок или известных отношений частных лиц между собой и с государственными учреждениями, без всякого отношения к сумме сделки или акта) – простой сбор; 2) пропорциональный, или изменяющийся (когда размер сбора определяется в соответствии с суммой сделки или акта); 3) с процентных бумаг

Основным законодательным актом конца XIX – начала XX вв. в отношении гербовых пошлин явился Высочайше утверждённый 10 июня 1900 г., новый Устав о гербовом сборе, введенный в действие с 1 марта 1901 г. Поводом к изданию этого устава послужило, главным образом, слабое поступление дохода по гербовому сбору.

Гербовый сбор, взимался даже в первые годы после Октябрьской революции по Уставу 1900 г. Затем он был отменён вместе с другими

пошлинними сборами декретом Совнаркома от 15 октября 1920 г. и вновь введён с 1 марта 1922 г.

Таким образом, гербовый сбор оставался одним из самых распространенных и доходных по способам взимания пошлин в Российской Империи.

ТОРГОВЕЛЬНА ВЕРСТВА НАСЕЛЕННЯ ПОВІТОВОГО МІСТА БАХМУТА НАПРИКІНЦІ ХІХ ст.

Корнацький Ігор Аркадійович
Артемівський краєзнавчий музей

Опубліковані матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 р. дають широку інформацію про заняття міського населення Бахмута – одного з повітових міст Катеринославської губернії на кінець ХІХ ст., у часи інтенсивного економічного розвитку Донбасу як нового промислового регіону. Одним із звичайних занять міського населення Бахмута була торгівля.

Серед передбачених програмою перепису 65 груп занять населення виділені окремі галузі торгівлі: 49) торгівля живою худобою; 50) зерновими продуктами; 51) іншими продуктами сільського господарства; 52) будівельними матеріалами й паливом; 53) предметами домашнього вжитку; 54) металевими товарами, машинами та зброєю; 55) тканинами та предметами одягу; 56) шкірою та хутром; 57) предметами розкоші, наук, мистецтв, культу; 58) іншими предметами; 59) розносна й розвізна торгівля. Досить поширеною відповіддю респондентів перепису була 48) торгівля взагалі, без точного визначення. Окремо виділена в підсумкових таблицях перепису 61) торгівля питна. Але пов'язані з питною торгівлею 60) трактири разом з готелями, мебльованими кімнатами й клубами відносяться до сфери обслуговування. Ще одне заняття, пов'язане зі сферою торгівлі – 47) торговельне посередництво.

У різних галузях торгівлі мали самостійні заняття 1072 жителі Бахмута, або 14,67 % економічно активного населення міста. Разом із членами родин торговельна верства населення повітового міста налічувала 3431 особу, або 17,76 % загальної кількості населення Бахмута.

Серед жителів міста, самостійно зайнятих у галузі торгівлі, було 943 чоловіки (86,97 %) та 129 жінок (12,03 %). Найбільше жінок (75) було зайнято в торгівлі сільськогосподарськими продуктами, ще 22 – в питній торгівлі.

Торгівля різноманітними сільськогосподарськими продуктами, навіть за винятком окремо виділених у переписі товарів – живої худоби та зернових продуктів, взагалі була найпоширенішою в Бахмуті. В цій галузі було зайнято 333 особи, або майже третина (31,06 %) усіх торговців міста. Наступні місця за кількістю зайнятих осіб посідали такі галузі, як торгівля тканинами та предметами одягу (145 осіб, або 13,53 %) та питна торгівля (98 осіб, або 9,14 %). Разом ці три галузі давали заняття більше, ніж половині бахмутських торговців.

Заслуговують уваги також відомості перепису про розподіл населення за групами занять та національністю, визначеною на підставі рідної мови. Це дає можливість визначити національний склад торговельної верстви повітового міста. Серед бахмутських торговців налічувалось 411 українців (38,34 % населення міста, самостійно зайнятого у торгівлі), 361 єврей (33,67 %), 213 росіян (19,87 %). Частка зайнятих торгівлею осіб поміж усього економічно активного населення тієї чи іншої національності складала 37,03 % серед євреїв, 12,24 % серед росіян і 9,47 % серед українців Бахмута.

Переважну частку зайнятих в окремих галузях торгівлі повітового міста складали представники єврейської громади. Це, насамперед, торгівля зерновими продуктами (51 особа, або 73,91 % від загалу), тканинами та предметами одягу (91 особа, або 62,76 %). Торговельним посередництвом у Бахмуті також займалися переважно євреї (15 осіб, або 57,69 %).

Кількісне переважання українських торговців помітне в торгівлі шкірою та хутром (44 особи, або 67,69 %), живою худобою (32 особи, або 58,18 %), а також у питній торгівлі (51 особа, або 52,04 %). Натомість у розносній та розвізній торгівлі найчастіше були зайняті росіяни (26 осіб, або 49,06 %).

Отже, за матеріалами перепису, наприкінці XIX ст. кожний сьомий житель повітового міста Бахмута був зайнятий у сфері торгівлі. Найпоширенішим торговельним заняттям була торгівля сільсько-господарськими продуктами. Найвищий відсоток зайнятих торгівлею (понад третину) спостерігається серед єврейського населення міста. Помітною є також спеціалізація національних громад у певних галузях торгівлі.

ПОЛЯКИ НА СЛУЖБЕ ВО ВЛАДИВОСТОКСКОЙ ТАМОЖНЕ

Беляева Наталья Анатольевна

Владивостокский филиал Российской таможенной академии

Формирование таможенной службы на дальневосточной окраине относится к рубежу XX в., когда в результате отмены порто-франко регион стал частью экономического пространства страны. Первый шаг в этом направлении был сделан еще в 1899 г., когда в главных тихоокеанских партах страны – Владивостоке и Николаевске-на-Амуре – был учрежден временный таможенный надзор. Деятельность первых таможенных чиновников подготовила почву для открытия в мае 1901 г. Владивостокской и Николаевской-на-Амуре морских таможен первого класса. В апреле 1902 г. начался процесс таможенного обустройства сухопутной российско-китайской границы.

Новые таможенные учреждения комплектовались за счёт направленных департаментом таможенных сборов чиновников из таможен западной части империи. Роль Владивостока как центра торгового мореплавания и в то же время железнодорожного транспортного узла

(конечного пункта транссибирской магистрали) объясняет тот факт, что значительная часть таможенных чиновников прибывала сюда из крупнейших железнодорожных таможен – Вершболовской, Граевской, Гранинской, Сосновицкой, а также морских – Санкт-Петербургской портовой, Одесской, Ревельской и Либавской. Основание для такого вывода даёт изучение формулярных списков чиновников, отложившихся в фонде Владивостокской таможни Российского государственного исторического архива Дальнего Востока (РГИА ДВ). Эти документы по своей информативности значительно превышают стандартные анкеты советской эпохи. Они содержат подробные сведения о месте рождения, происхождении, вероисповедании, образовании, составе семьи, всех перемещениях по службе, наградах и поощрениях, отпусках и местах их проведения, участии в воинских компаниях. Такой список сопровождал чиновника на протяжении всей службы и следовал за ним на новое место. Его копия оставалась на месте прежней службы и относилась по делопроизводству к делам первой категории, а потому хорошо сохранилась в фондах таможенных учреждений.

Подробное изучение формулярных списков чиновников Владивостокской таможни за 1903–1924 гг. привело нас к любопытному выводу о значительном количестве поляков среди чиновников Владивостокской таможни. Объяснением этому может служить эффективность “польских таможен” Российской империи, располагавшихся в узловых пунктах движения европейских товаров и дававших существенный таможенный доход. Полученный на службе в таких таможнях опыт оказался бесценным в условиях только обустривающегося в таможенном отношении Владивостока, большую часть своего существования бывшего портом беспошлинной торговли. Немаловажным обстоятельством было и то, что чиновники из таможен Царства Польского и Приамурского генерал-губернаторства имели равные преимущества по службе – надбавку

за службу в отдалённых областях империи. А выслужившие в Приамурском крае 15 лет имели право на дополнительную “Амурскую” пенсию, равную половине основной. Немаловажную роль в адаптации к новым условиям играло и наличие во Владивостоке польского землячества и римско-католической общины – по переписи 1897 г. она составляла 940 человек.

Безусловно, служба на окраине империи была нелёгкой – тяжёлый климат, дороговизна, бытовая неустроенность и огромный объём работы при малочисленном составе таможи. В личных делах чиновников наряду с формулярными списками сохранились акты медицинского освидетельствования, рапорты о переводе в таможи центральной части страны. Большая их часть была удовлетворена. Однако среди поляков, служивших во Владивостокской таможе, немало и тех, записи в формулярных списках которых завершаются 1924 г. Большинство из них прибыло во Владивосток после окончательной отмены порто-франко и начавшегося экономического подъёма, пережило здесь Первую мировую и гражданскую войны. Изучение личной истории владивостокских таможенников польского происхождения заслуживает обстоятельного научного поиска.

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ

Смирнова Олександра Миколаївна
*Національний університет Державної податкової
служби України (м. Ірпінь)*

Податок на прибуток підприємств не був одразу сформований у такому вигляді, в якому він функціонує сьогодні, а пройшов довгий шлях свого еволюційного розвитку та удосконалення і в кінцевому результаті об'єднав декілька видів податку в один, з метою ефективного оподаткування прибутку суб'єктів господарювання та уникнення подвійного оподаткування.

До основних прототипів податку на прибуток відносять:

- промисловий податок;
- податок на грошовий капітал;
- прибутковий податок.

Першим прототипом нинішнього податку на прибуток виступав *промисловий податок*, який по своїй суті був реальним податком. Об'єктом оподаткування виступав промисел, за виключенням сільсько-господарського, який мав на меті отримання прибутку. Суб'єктом промислового податку відповідно виступала особа, яка займалася будь-яким промислом. Промисловий податок вперше з'явився в Англії в XVII ст. для ряду професій – аукціоністів, комісіонерів, міняйл та ін. Пізніше цей податок був замінений на загальноприбутковий податок.

Сучасна система оподаткування прибутку підприємства (в більшості випадків) включає поряд з промисловим податком і *податок на грошовий капітал*. Приклади запровадження цього податку зустрічаються з давнього часу. Так, грошові капітали оподатковувалися в загальному складі старогерманського майнового податку (*Schoss*) і французькому *taille personnelle* ще в XVI і XVII ст. Найбільшого свого розповсюдження цей податок отримав в другій половині XVIII та XIX ст. внаслідок великого дефіциту бюджету та фінансових ресурсів господарюючих суб'єктів, які покривали його шляхом випуску боргових цінних паперів (в основному облігацій).

З розвитком промисловості, розширенням функцій держави змінюються і вимоги щодо системи оподаткування. На зміну реальним податкам приходять податки особисті. Отже, наступною формою податку на прибуток є загальний *прибутковий податок*. На той час світова фінансова думка виробила такий принцип: якщо господарська діяльність не обкладається промисловим податком, тоді вона повинна оподатковуватись прибутковим податком. Зазначимо, що під прибутковим податком мався на

увазі не тільки особистий (з заробітної плати), а й підприємницький, який сплачувався з доходу чи з прибутку підприємства.

Отже, бурхливий розвиток товарного виробництва, фінансових послуг і навіть постійне ведення війн зумовили об'єднання вище охарактеризованих податків та виділення в окрему галузь системи оподаткування прибутку підприємств, що в свою чергу дає повне право визнати, що на початку ХХ ст. з'явилася нова форма оподаткування прибутку – прибуткове оподаткування корпорацій.

Доцільність введення податку на прибуток корпорацій (підприємств) не викликає сумнівів ні з фіскальної, ні з регулюючої позиції. На нашу думку, проблема може бути у дефіциті належного рівня суспільної моралі та політичної чесності. До цієї проблеми можна також додати невміння законодавця використовувати надходження з податку на прибуток у цілях регулювання економічної активності на визначених етапах економічного розвитку. Тому ми вважаємо, що запровадження тих чи інших інструментів даного податку потребує не тільки виваженого підходу, а й вчасного їх застосування.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДКРИТТЯ ВІДДІЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ МИТНИЦІ ПРИ СКЛАДАХ ПЕТРОГРАДСЬКОГО МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ (1914–1918)

Дейнеко Сергій Миколайович
Харківський історичний музей

Напередодні Першої світової війни керівництво Харківського відділення Санкт-Петербурзького Міжнародного комерційного банку (згодом – Петроградського) звернулося з проханням до Міністра фінансів дозволити створити у Харкові, при власних товарних складах, філіал Харківської митниці. У клопотанні наголошувалося, що Банк має бажання доставляти до міста різноманітні вантажі, а саме: хутро, тканини та будівельні матеріали. Планувалося також зберігати на цих складах

сільськогосподарські товари, які згодом мали відправлятися на експорт. Тому, для того щоб оформлення всіх митних процедур відбувалося швидко і комфортно, Банк запропонував проводити це у власних товарних приміщеннях, створивши на їхній базі Відділення Харківської митниці.

Листування між Санкт-Петербурзьким Міжнародним комерційним банком, Харківською митницею та Південними залізницями розпочалося у липні 1914 р. Однак війна, яка розпочалася невдовзі, перервала перемовини з цього питання. Пауза тривала до 3 квітня 1915 р., коли управляючий Харківською митницею Вадим Піщанський обережно поцікавився у Міністерства фінансів про подальшу долю даного проекту. У своєму листі пан Вадим надав переконливі доводи, що складські приміщення, в яких Банк пропонує відкрити Відділення митниці, майже повністю відповідають вимогам, які необхідні для якісного зберігання товарів. Треба зазначити, що вищезгадані склади для свого часу були гарно обладнані. Корпус цегляний з бетонною підлогою, дах зроблено з оцинкованого металу, велика площа приміщення, підвал, кімната з телефоном для роботи чиновника та двоє воріт. Необхідно наголосити на тому, що склади та станцію Харків-Товарний з'єднувала залізнична колія. Тобто розмитнення вантажів можна було проводити безпосередньо на території Відділення. До речі, до пакгаузів власне Харківської митниці, які знаходилися на вул. Катеринославській, під'їзних залізничних шляхів не існувало. Усі товари доправлялися на територію закладу за допомогою гужового транспорту, окрім великогабаритних. Департамент митних зборів не заперечував проти створення подібного філіалу при Харківській митниці, але наголошував, що його відкриття можливе лише за виконання низки умов: Банк зобов'язується щорічно виділяти на утримання Відділення 2 тис. 788 крб.; забезпечить нову установу всім необхідним обладнанням; 50 % складського збору, в разі зберігання у пакгаузах філіалу товарів, що не належать Банку, отримує держава.

Узагалі треба сказати декілька слів про походження цих складських приміщень. Влітку 1912 р. Харківське відділення Санкт-Петербурзького Міжнародного комерційного банку взяло в оренду у міста Харкова до 1924 р. ділянку землі по вул. Олександрівській, на якій у досить короткі терміни звели будівлю та підвели залізничну гілку. Після спливу терміну оренди всі приміщення та устаткування мали перейти у власність громади Харкова. Хоча В. Піщанський мав надію на те, що місто згодом їх передасть Харківській митниці.

У травні-вересні 1915 р. проходив завершальний етап перемовин з приводу філіалу. Так, 7 травня директор Харківського відділення Петроградського Міжнародного комерційного банку Л. М. Вургафт погодився, що всі витрати на утримання нової структури буде нести Банк. На початку липня свою згоду надали Південні залізниці, але за умови що Банк візьме на себе витрати із забезпечення їхнього Комерційного агента, а саме: 900 крб. на рік. Після узгодження позицій всіх зацікавлених сторін у Харкові, дане питання 10 вересня розглянули у Міністерстві фінансів і надали дозвіл на відкриття. Тоді ж затвердили штат співробітників, який складався з помічника пакгаузного наглядача, котрий фактично виконував обов'язки керівника установи, та чотирьох доглядачів. За зберігання товарів, що належали Банку, складський збір повністю залишався йому, але якщо вантаж належав іншому власнику, то 1/3 суми надходила до скарбниці Харківської митниці.

За розрахунками Л. М. Вургафта Відділення мало розпочати роботу з 1 листопада, тим більше, що вже 24 листопада до Харкова стали надходити товари на адресу Банку. Однак відкриття перенесли на початок грудня 1915 р. Одночасно банкіри звернулися з клопотанням до Департаменту митних зборів та управляючого Харківською митницею В. Піщанського дозволити доставляти у Харків транзитом вантажі з портів Архангельська та Владивостока, і невдовзі Банк отримав подібний дозвіл. Чимало

прибувало товарів китайського походження та різноманітних сортів чаю. Не дивлячись на те, що товари на адресу Банка вже почали доправляти до Харкова, відкриття вкотре довелося перенести, до усунення деяких господарських питань, які виникли у приймальної комісії під час огляду складських приміщень.

І нарешті 9 лютого 1916 р. Відділення Харківської митниці розпочало свою роботу за адресою м. Харків вул. Олександрівська, 24. Не дивлячись на те, що офіційно філіал запрацював на початку лютого, прийом товарів розпочали вже з січня 1916 р. Так, вже 5 січня на процедуру розмитнення прибуло 16 вагонів з вантажем. На жаль, докладніших даних про економічну діяльність Відділення на даний час немає.

З 1 січня 1917 р. змінився власник складів, про що невдовзі поінформували Вадима Піщанського. Новим компаньйоном Харківської митниці стало Южно-Русское общество Внутренней и Экспортной Торговли “ЮРОВЭТА”. Це товариство повністю підтвердило виконання ним усіх зобов’язань своїх попередників. І це не дивно, оскільки “ЮРОВЭТА” була дочірнім підприємством Харківського відділення Петроградського Міжнародного комерційного банку. Остання згадка про існування філіалу митниці у Харкові датується 27 червня 1918 р., коли його приміщення стали використовуватися для потреб німецької армії, хоча юридичним власником залишалася “ЮРОВЭТА”.

Таким чином, підводячи підсумок необхідно зазначити, що напередодні та під час Першої світової війни держава і приватний капітал заснували у Харкові митну установу. Основна її мета – це вирішення нагальних потреб засновників. Так, Харківська митниця отримувала сучасне приміщення з під’їзними залізничними шляхами, яке в перспективі могло стати її власністю, а Банк отримував можливість в найкоротші терміни проводити процедуру розмитнення і фактично не платити державі складський збір за зберігання товарів. Щодо висвітлення власне економічної

діяльності філіалу Харківської митниці, то дане питання на цей час залишається відкритим.

ДІЯЛЬНІСТЬ ДОПОМІЖНИХ КРЕЙСЕРІВ НІМЕЧЧИНИ НА МОРСЬКИХ КОМУНІКАЦІЯХ ПІД ЧАС І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Фрадинський Олександр Анатолійович
*Державний науково-дослідний інституту митної справи
(м. Хмельницький)*

Цьогоріч світова спільнота відзначає 100-річчя від дати початку I Світової війни, одним із непересічних явищ якої стало крейсерство німецького флоту на просторах Світового океану. Його необхідність обумовлювалася островним розташуванням Великобританії – головного супротивника Німеччини на Західному фронті та винятковою залежністю її економіки від стану морських перевезень. Розладнавши налагоджену логістичну систему можна було вплинути на стан обороноздатності супротивника та, у перспективі, перемогти.

Через відсутність великого океанського флоту, Німеччині як кораблі-мисливці за торговими суднами ворога довелося використовувати переобладнані цивільні вантажо-пасажирські судна, при виборі котрих враховувалася їх морехідність, автономність плавання, стан енергетичної установки, швидкість ходу. Комплектування суднових екіпажів здійснювалося як за рахунок кадрових військових (в основному для обслуговування озброєння), так і за рахунок цивільних моряків. На судна встановлювалися кулемети, гармати калібру від 37 мм до 150 мм, торпедні апарати, вони могли брати на борт кілька сотень морських мін, які виставляли в районах інтенсивного судноплавства. Усе озброєння ретельно маскувалось. Для виявлення ворожих кораблів та суден використовувалися гідроплани.

Серед переваг використання таких суден слід відмітити їх значну автономність плавання, можливість маскування під судна нейтральних країн (за рахунок зміни назви, перекрашування корпусу судна, додавання фальшивих елементів – додаткових димових труб, палубних надбудов тощо). З економічної точки зору втрата такого судна фінансово була у десятки разів меншою, ніж втрата військового крейсера спеціальної побудови з кадровою командою. Кілька знищених торгових суден супротивника повністю компенсували витрати на побудову та оснащення рейдера.

Важливим питанням, яке доводилося вирішувати командуванню німецького військово-морського флоту у процесі бойової діяльності рейдерів, стала організація матеріально-технічного забезпечення суден під час їх багатомісячного крейсерства (вугіллям, мазутом, продуктами харчування, прісною водою, бойовим припасом). Його вирішення передбачалося кількома методами: на океанських просторах розгорталася мережа суден постачання, координати яких повідомлялися капітанам допоміжних крейсерів; за рахунок ресурсів захоплених ворожих суден; шляхом короткочасного заходу в порти нейтральних держав.

Про результативність бойової діяльності свідчать такі данні: допоміжним крейсером “Меве” за 2 походи захоплено та знищено 40 кораблів та суден, тоннаж яких склав близько 285 тис. тонн (у тому числі англійський лінкор “King Edvard VII”, що підірвався на мінах, виставлених “Меве”); допоміжним крейсером “Вольф” – 27 суден тоннажем у 112 тис. тонн; допоміжним крейсером “Кронпринц Вільгельм” – 15 суден тоннажем у 61 тис. тонн; допоміжним крейсером “Принц Ейтель Фрідріх” – 11 суден тоннажем у 33 тис. тонн. Унікальний випадок – рейдер-вітрильник “Зеєадлер” протягом свого дев’ятимісячного бойового походу знищив 3 пароплави та 13 вітрильників загальним тоннажем у 30 тис. тонн.

Ефект, який здійснювали рейдери на свого супротивника, можна поділити на 2 види: прямий та опосередкований. Прямий полягав у підриві

ресурсно-економічного потенціалу для ведення бойових дій через захоплення і знищення суден та їх вантажів. У частині опосередкованого впливу варто відзначити зростання страхових премій; збої у роботі судноперевізних компаній; необхідність організації морських перевезень способом конвоювання; відволікання бойових кораблів для супроводу вантажних суден та пошуку і перехоплення ворожих рейдерів; моральний чинник – падіння престижу англійського флоту, нездатного забезпечити морські перевезень у себе в тилу.

ЗАГОСТРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ У МІСТАХ УКРАЇНИ З РОЗВИТКОМ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917 р.

Оніщенко Оксана Володимирівна

*Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського*

Економічна розруха, якою були охоплені українські міста на початку 1917 р., була напряму пов'язана з війною, що виснажила всю країну. Здобуття харчів та необхідних речей для існування ставало неабияким героїзмом. Становище у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та інших містах і містечках було майже однаковим: продукти зникли, їх можна було здобути лише на чорному ринку, і то здебільшого в обмін за цінні речі й золото, більшість населення голодувала.

Під час Першої світової війни дружини та діти військових вперше в історії російської держави почали отримувати державну допомогу. Солдатки отримували грошову допомогу від держави, місцеві управи також надавали їм безкоштовно хлібний пайок та паливо. Але їхні резерви поступово закінчувалися, що змушувало жінок вдаватися до виступів, які нерідко закінчувалися погромами та безчинствами. Органи влади в багатьох випадках, щоб приборкати розлючених жінок, йшли назустріч їхнім вимогам, так норми пайків з травня по серпень 1917 р. зросли з 6 руб. до 15 та 20 руб.

Дещо легше було у побутовому плані дружинам чиновників, яких брали на військову службу. Вони, за існуючим законом, залишали своїм дружинам доручення на отримання свого жалування.

За таких складних економічних обставин значно зріс рівень нелегального постачання різного роду товарами та харчами. Людей, які займалися такою діяльністю, називали мішечниками. Влітку 1917 р. серед мішечників переважали дрібні торговки з міст та залізничних станцій. Вони скуповували провізію, перш за все, для спекуляції. Їх називали “плакальницями”. Селяни та працівники повітових комітетів у хлібних районах жаліли жінок, які, видаючи себе за солдатських вдів, “виплакували” хліб. Восени 1917 р. торговки вже здебільшого стали споживачами, і загальна кількість жінок серед мішечників почала скорочуватись. По-перше, після демобілізації та росту рівня безробіття, нелегальною торгівлею почала займатися значна кількість чоловіків; по-друге, пересуватися країною стало значно важче у технічному та фізичному плані.

Що стосується заможніших прошарків суспільства, то з розгортанням бойових дій на полях Першої світової війни, патріотичні настрої серед цієї категорії населення призвели до відмови від вишуканого способу життя, модного одягу, коштовностей. Крім того, в силу об’єктивних економічних проблем, і пропозиція, і попит на подібного роду товари значно скоротилася. Внаслідок цього відбулося зниження цін на предмети розкоші.

Однак ситуація змінилася вже на початку 1917 р. Наприклад, власники модних салонів Києва взимку 1917 р. мали добрий заробіток. Так, ціни на хутро підскочили у 4–6 разів через стрімке підвищення попиту на нього. Величезні кошти витрачали представники так званої середньої буржуазії, які розбагатіли під час війни, займаючись різного роду комерційними комбінаціями.

Таким чином, революційні події 1917 р. загострили проблему

забезпечення населення міст України продуктами харчування та господарськими товарами. Політична криза в державі не давала змоги вивести країну з глибокої економічної кризи, а події жовтня – листопада 1917 р. призвели до ще більшої руйнації економічних відносин.

СТАНОВЛЕННЯ КООПЕРАТИВНОЇ ОСВІТИ У ХАРКОВІ (1917–1921 рр.)

Скубій Ірина Володимирівна
*Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка*

Важливу роль у розвитку будь-якої галузі економіки відіграє якість підготовки професійних кадрів для неї. З початку ХХ ст. в українських губерніях кількість різних кооперативних товариств стрімко зростає. На початок 1914 р. працювало 3280 споживчих товариств, а в 1917 р. – 4873. Кількість осіб, яких об'єднувала мережа споживчої кооперації Наддніпрянської України, складала близько 1,4 млн. членів. Навіть після Лютневої революції 1917 р. кількість споживчих кооперативів та їх об'єднань продовжувала збільшуватися. У 1920 р. кількість споживчих спілок досягла 134. Очевидно, що за таких умов виникла необхідність підготовки фахівців з кооперативної справи.

В українській історіографії вивченню цього питання не приділялося достатньої уваги. Певною мірою ця проблема була вирішена дослідницею кооперації Т. В. Оніпко у роботі, присвяченій вивченню співробітництва споживчої кооперації та профспілок у підготовці кадрів у роки непу. Разом з тим, не з'ясованим залишаються інші не менш важливі питання: чи мали кооператори професійну освіту, яким чином вони її здобували, в яких закладах та яким чином влаштовувався навчальний процес у них тощо.

21 червня 1917 р. Міністерством торгівлі і промисловості було затверджено статут Харківського трьохкласного комерційного училища (кооперативної школи) імені А. Н. Головчанського. Ініціаторами відкриття

першого у Слобожанщині кооперативного закладу освіти було Споживче товариство Півдня Росії та Харківський союз товариств дрібного кредиту. 27 листопада 1917 р. було відкрито Харківську кооперативну школу, яку очолив Д. Г. Панадіаді.

Перший набір школи нараховував 122 слухача. Курс був розрахований на 3 роки. На навчання приймалися особи, які були не молодші 15 років та мали свідоцтва про закінчення курсів вищих початкових училищ або ж ті, які витримали при школі відповідне випробування. Поширеним також було, коли пошукач уже працював, був службовцем споживчого об'єднання.

Важливою умовою виховання якісних спеціалістів з кооперативної справи у Харківській кооперативній школі ще від початку її існування стало залучення високоосвічених та досвідчених фахівців з різних галузей знань, які вони викладали. Більша частина з них закінчила фізико-математичний, юридичний, історико-філологічний факультети Харківського університету. Одним з її викладачів був Микола Макарович Пакуль (1880–1953), видатний медієвіст та в майбутньому декан історичного факультету. Одну із провідних дисциплін “Споживчу кооперацію” викладав досвідчений теоретик і практик кооперативного руху В. М. Целларіус, випускник юридичного факультету Харківського університету. Особливу увагу керівництво школи звертало на необхідність залучення не лише фахових теоретиків, а й практиків кооперативної справи, тому для проведення лекцій спеціально запрошувалися члени Споживчого товариства Півдня Росії, Комітету сприяння сільській кооперації, завідувачі відділом статистики Союз-банка і Народного банка та співробітники Союз-банка.

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр., у зв'язку з реформуванням кооперативного апарату, постало питання про подальшу долю кооперативної школи. Для того, щоб вона гармонійно “влилася” в

радянську модель освіти, передбачалося її перетворити у технікум. Встановити точну дату реорганізації закладу не вдалося, але вже в документах 1920–1921 навчального року в назві використовувався “кооперативно-продовольчий технікум”.

У перші десятиліття ХХ ст. відбувався активний розвиток кооперації, який потребував фахівців, практиків, кооператорів. Відкриття кооперативної школи у Харкові дало можливість підготувати велику кількість досвідчених спеціалістів, катрі користувалися великим попитом на ринку праці. Учні Харківської кооперативної школи імені Н. Головчанського навчали відомі науковці, досвідчені працівники кооперативних і фінансових установ. Подальший розвиток кооперативної справи викликав необхідність переформатування навчального закладу для відповідності радянській освітній моделі.

ПОЛІТИКА ПРОДРОЗКЛАДКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1919–1921 рр.: “ДРУГИЙ ФРОНТ” ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ковальова Наталія Анатоліївна
*Український державний хіміко-технологічний університет
(м. Дніпропетровськ)*

Проблема вилучення продовольства у селян у роки громадянської війни знаходиться на перехресті науково-дослідних проблем, які постійно перебувають у центрі уваги науковців (продовольча політика, воєнний комунізм і неп, селянський повстанський рух та репресивно-каральні заходи щодо повстанців, а також голод 1921–1923 рр.). Однак її оцінка з часом зазнала суттєвої еволюції. Якщо дослідники радянської доби характеризували продовольчу політику більшовиків як “боротьбу за хліб” для побудови соціалістичної держави, то сучасні науковці оцінюють її як державне насильство над селянством із застосуванням військової сили або вважають другим фронтом громадянської війни – боротьби селян з державою.

Введення державної монополії на хліб у 1919 р. в умовах гострої продовольчої кризи та необхідності забезпечення продовольством робітників і армії було вимушеним заходом. На думку С. В. Кульчицького, продрозкладка не була торгівельною операцією чи податком, а виступала як реквізиція: держава хоч і платила символічну ціну за вилучене продовольство, але відбирала у селян стільки, скільки їй було потрібно і не враховувала інтереси селянського господарства, розореного у воєнні роки.

Економічна ефективність продовольчої політики більшовиків не була високою. За даними В. Ф. Верстюка, при твердій ціні 18,4 крб. вартість пуду хліба для держави складала до 1 тис. крб. (великі кошти виділялися на утримання закупівельних комісій, відрядження та інші видатки). 1919 і 1920 рр. через воєнні дії та боротьбу селянського повстанського руху виявилися невдалими для виконання продрозкладки в Україні. У 1919 р. при затвердженій у 140 млн пудів розкладці в Україні було зібрано, за даними наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, близько 8 млн пудів хліба. До Росії (Москва, Петроград та західний фронт) було вивезено 768 тис. пудів, а 3/4 зібраного хліба залишилося в Україні. На забезпечення української армії було виділено більше 1,8 млн пудів, жителів міст – 3,2 млн пудів, а більше 2 млн пудів були просто розграбовані повстанцями та селянами. У 1920 р. із затвердженої в обсязі 160 млн пудів розкладки було зібрано лише 71,5 млн пудів хліба. У 1921 р. в Україні продовжувалося виконання розкладки врожаю 1920 р., а для врожаю 1921 р. був встановлений продподаток обсягом 117 млн пудів. З серпня 1921 р. до 25 січня 1922 р. в УСРР, за даними М. І. Фрумкіна, в рамках кампанії продподатку було заготовлено 58,9 млн пудів із запланованих 68,75 млн пудів.

Серед причин невиконання продрозкладки джерела називають численні хлібні реквізиції військовими частинами та повстанцями, ненормований характер продрозкладки та її непосильність для селян, які

гостро потребували промислових товарів, поширення розкладки на бідняків. Для виконання продрозкладки радянська влада використовувала широкий комплекс заходів: від агітаційно-пропагандистських до репресивно-каральних, які набули поширення з літа 1920 р. Кампанії з вилучення хліба мали “ударний” характер, однак мобілізація комуністів не була успішною. Українських робітників до виконання продрозкладки більшовики змогли залучити у 1921 р. (у 1919 р. продрозгонки формувалися з російського пролетаріату). У 1921 р. до виконання розкладки залучалися регулярні частини Червоної армії та члени воєнних нарад по боротьбі з бандитизмом.

Голод, який пережила більшовицька Росія у 1918 р., змушував В. І. Леніна отримати хліб з України будь-якою ціною. Хоча продрозкладка в Україні й була введена роком пізніше, ніж у РСФРР, однак її досвід, як і особливості “українських умов” (наявність кооперації, відсутність класового розшарування в українському селі, слабкість радянської влади тощо), не були враховані. Ефективність більшовицької продовольчої політики залишалася низькою, а найбільших втрат від неї зазнали селяни.

СПІВПРАЦЯ МИТНИХ ТА ПРИКОРДОННИХ ОРГАНІВ У 1920–1939 рр. НА ПОДІЛЛІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Каленська Анна Юріївна
*Національний університет Державної податкової
служби України (м. Ірпінь)*
Каленська Алла Вікторівна
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

Зовнішня політика держави та внутрішня економічна ситуація 20–30 рр. ХХ ст. визначили причини контрабанди, асортимент та канали транспортування контрабандного товару. Контрабанда завдавала збитків фінансовій системі держави. Нерідко контрабандистів використовували

сусідні держави для збору розвідувальної інформації. Питання, пов'язані з співпрацею митних та прикордонних органів, стали одними з ключових напрямків досліджень ряду науковців, серед яких можна назвати Д. Архирейського, О. Морозова та інших. Незважаючи на наявність низки розробок, ґрунтовного аналізу цієї теми немає. За таких обставин, враховуючи актуальність порушеного питання, метою даної розвідки є дослідження вироблення дієвої співпраці між митними та прикордонними загонами, розташованими на кордоні до 1939 р.

Народний комісаріат зовнішньої торгівлі (НКЗТ) і Особливі відділи всеросійської надзвичайної комісії (ОВ ВНК) з метою кращої співпраці уклали ряд договорів: 27 березня 1921 р. підписали спільний наказ № 71 “Про взаємовідносини між місцевими органами НКЗТ і ОВ ВНК з охорони кордонів” та 14 листопада 1922 р. постанову “Про заходи боротьби з контрреволюціонерами, ввезення та вивезення товарів”. Деякі співробітники особливих пунктів і розвідувальних органів, користуючись своїм службовим становищем і характером роботи, своїми діями “узаконили” контрабанду та спекуляцію. Для боротьби з цим явищем були створені “трійки”, наділені широкими повноваженнями в боротьбі з усіма видами контрабанди та незаконним переходом кордонів. 24 лютого 1924 р. наказом Об'єднаного державного політичного управління були сформовані Західний (пізніше Білоруський) та Український прикордонні округи. В Україні почали діяти прикордонне управління (м. Київ) і прикордонні загони №№ 19–26. Згідно з наказом по Управлінню Наркомзовнішторгу УСРР від 24 серпня 1925 р., на ділянці кордону, яку охороняв прикордонний загін, були розташовані митниці 1-го та 3-го розрядів а також митні пости. Співпраця прикордонного загону з митними органами почалася ще з перших днів організації кордону – це видно з доповідних записок та інформаційних бюлетенів, які оформляли митники, та в яких йшлося про склад кордону, перехід кордону та співпрацю з

прикордонникам. Для узгодження спільних дій, обговорення сильних і слабких сторін в боротьбі з контрабандою, проводилися спільні наради органів прикордонної охорони і митниці. Документи так званих “конфіскаційних справ” свідчать, що прикордонники та митники, як могли, боролися з негативними явищами на кордоні. Радянські прикордонні війська на Поділлі та Південно-Східній Волині проводили репресивну політику сталінського режиму у кінці 1920-х – 1930-х рр. Вони виконували наглядову, інформаційну, репресивну функції. Нагляд стосувався практично усіх сторін діяльності державних і радянських установ у прикордонні, зокрема й митних структур. Прикордонні загони здійснювали час від часу ревізію місцевих митних органів, збирали дані про розподілення затриманої контрабанди та про самих митників. Результатом таких перевірок було складання відповідних актів. Покладалися на прикордонників й репресивні функції, непов’язані з виконанням ними своїх прямих службово-бойових завдань.

Отже, як бачимо, службові контакти митних і прикордонних органів протягом 1921–1939 рр. були частими і неоднозначними. Співпадання деяких функцій ставало одночасно причиною їхньої співпраці й порушенням чужої компетенції. Втім, зрозуміло, що оцінити ефективність і повноту взаємодії даних відомств допоможуть подальші наукові дослідження.

КУСТАРИ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 рр.)

Олійник Микола Петрович
Хмельницький національний університет

Важливе значення в житті аграрного Поділля в 20-х рр. ХХ ст. відіграла кустарна промисловість. У ній в 1921 р. було зайнято 65 тис. осіб (до війни – 67 271). Впродовж непу ставлення до цієї сфери постійно змінювалося. За “воєнного комунізму” вважалася пристанищем “дрібної

буржуазії, яка звикла до легкої наживи та спекуляції”. Після X з’їзду РКП(б) воно поступово змінювалося. Цьому сприяв I Подільський з’їзд Рад, поставивши в липні 1921 р. завдання створити для “організованих кустарів, які працюють на державу” краще “економічне та правове становище ніж у кустарів, які працюють на вільний ринок”. Наслідком стало збільшення числа кустарних майстерень з 159 в квітні до 517 в жовтні 1921 р. і до 763 навесні 1923 р. Загальна ж кількість кустарів на серпень 1923 р. зросла до 77 000 осіб.

Однак в умовах “ножиць цін” і сплати селянами єдиного сільгосподатку переважно грішми, число кустарів в 2-й половині 1923 р. зменшується. Це змусило владу в березні 1924 р. провести анкетне дослідження стану кустарних промислів і ремесел. Було зафіксовано 60 213 кустарів з яких 12 418 працювали в містах, а 47 795 на селі. Економічний стан більшості з них був поганим. На одного кустаря в середньому “падало 20 крб. прямих податків, не рахуючи плати за патент, оренди приміщення та обов’язкової до останнього часу передплати газет”. Через велике безробіття звичним явищем стали “походи кустарів з містечок по селах у пошуках роботи”. Ремісник, який заробляв у тиждень 15–20 крб. вважався заможним, а хто заробляв 3–4 крб. – бідняком. Не мало серед сімей кустарів було таких, майно котрих “оцінювалося в 5 крб., податки їх остаточно добивали”. Як наслідок, у грудні 1924 р. нараховувалося 40 тис. кустарів, що, на нашу думку, свідчать про їхнє намагання уникнути оподаткування. Так само, як інформація щодо 60 тис. зареєстрованих у травні 1925 р. ремісників, з яких понад 80 % становили євреї, опосередковано свідчить, що влада досить швидко навчилася боротися з тінізацією їхньої діяльності.

На думку влади, покращити становище кустарів могла їхня виробнича кооперація. За статистичними даними, виробничих артілей

станом на 1 липня 1924 р. було 205, а на 1 січня 1925 р. – 244, тобто приріст склав 19 %. Однак реально працювало лише 55 % з них.

Суттєвішу роль у містечках відігравали позичково-ощадні товариства, переважно створені в 1923 р. “закордонними національно-єврейськими товариствами (Джойнт)”. У 46 товариствах із 7154 членів 5960 складала кустарі. В середньому за 1924 р. вони отримували 40 крб. позики на п’ять місяців під 6 % річних. Керівні посади займали “куркульські, заможні елементи за участю старих єврейських “громадських діячів”, які прагнули зберегти “традиції філантропічної допомоги” та етнічну замкнутість. Альтернативні радянські кредитні спілки надавали кредит під 24 % річних”, хоч “Сельбанк пропонував це робити під 12 %”. Були випадки, коли кредит надавали під 45 і навіть 50 %. Не змігши в конкурентній боротьбі перемогти кредитно-позичкові товариства, влада вдалася до позаекономічних методів – масової їхньої чистки від неблагонадійних елементів. Однак, як показав досвід Могилів-Подільського Окрпарткому, з “47 вичищених лише 10 осіб можуть вважатися багатими, а 30 потрібно приймати назад”.

Найкраще робота з кооперування кустарів давала певний результат лише в Тульчинській окрузі, де на 1 квітня 1927 р. кооперативами в містечках було охоплено 71,2 % кустарів. Але на селі їхнє кооперування залишалося слабким. В інших округах, як і раніше, переважали заклики та скарги на обставини. Причини повільного кооперування на загальний досвід об’єктивно визначив пленум Тульчинського ОВК 7–10 травня 1927 р.: “Слабкість кредитування кустаря, відсутність спеціальних капіталів, слабкість постачання з боку промисловості”. Проте найбільше владу турбували не економічні фактори, а те, що “містячковий кустар-ремісник безпосередньо зв’язаний з ринком, сам регулює свою продукцію”.

Саме така позиція кустарів після припинення непу зумовила їхню фактичну ліквідацію, як ворожого дрібнобуржуазного стану.

ВОЕННАЯ ТОРГОВЛЯ НА ТЕРРИТОРИИ БССР (1921–1939 гг.)

Кривчиков Владислав Михайлович

Гродненский государственный университет имени Янки Купалы

В 1920-е – 1930-е гг. важную роль в организации жизни и быта командного и начальствующего состава Красной Армии и членов их семей играла военная торговля.

В связи с тем, что многие соединения и части дислоцировались в небольших городках и посёлках, а службу проходило довольно значительное количество военнослужащих, была развёрнута сеть военной торговли. На неё возлагались задачи по торгово-бытовому обслуживанию командного и начальствующего состава и членов их семей.

До 1929 г. начальствующий состав Красной Армии питался в обычных столовых. Это приводило к тому, что в ряде гарнизонов Белорусского военного округа начальствующий состав терял непроизводительно рабочее время из-за неурегулированности общественного питания, а также очередей. 23 октября 1929 г. бюро ЦК КП(б)Б приняло по этому поводу резолюцию “Об обследовании частей БВО”. В резолюции Белкоопсоюзу совместно с Управлением снабжения Белорусского военного округа предписывалось срочно организовать столовые в районе военных городков, в первую очередь в Бобруйске, и устранить перебои и неорганизованность в обеспечении начальствующего состава питанием.

В военных городках стали создаваться столовые, благодаря чему начальствующий состав гораздо меньше времени тратил на приёмы пищи. Однако в общественном питании в начале 1930-х гг. было много проблем: высокие цены на продовольствие, низкое качество питания в общественных столовых, неудовлетворительное санитарное состояние и обустройство столовых и буфетов. Часто в магазинах отсутствовал минимум товаров, необходимый для удовлетворения потребностей военнослужащих.

Структура военторга Белорусского военного округа в конце 1930-х гг. состояла из пошивочных и сапожных мастерских, совхозов, контор и промышленных баз военторга, парикмахерских, гаражей, хлебопекарен, столовых, колбасных мастерских, заводов газированных вод, продовольственных складов, подсобных хозяйств. Она была направлена на обеспечение разных категорий военнослужащих и членов их семей одновременно по многим направлениям. Однако, к числу нерешённых проблем следует отнести недостаточность выделяемых фондов, кадровое обеспечение, удалённость многих гарнизонов от крупных городов и населённых пунктов, почти полное отсутствие контроля за работой военторгов со стороны органов военного управления.

В конце 1930-х гг. планирование снабжения командного и начальствующего состава и их семей всеми видами товаров было передано на обеспечение местным торговым организациям, что сразу повлекло за собой ухудшение снабжения в целом. Снабжение, как в постоянных местах расквартирования, так и в лагерях было явно неудовлетворительным. Имели место перебои в снабжении целым рядом товаров: мясом, колбасой, маслом, молочными продуктами, яйцами, носками, чулками, писчебумажными товарами и др. Ощущался недостаток мануфактуры, обуви и готового платья. Перебои объяснялись недостаточностью фондов поставляемых товаров. Руководство военторга Белорусского военного округа, зная о проблемах, пыталось организовать торговлю предметами первой необходимости при военных продовольственных пунктах в городах Вязьма, Смоленск, Гомель, Барановичи, Орша, Минск, Лунинец, Молодечно.

К 1939 г. трудности в обеспечении командного состава Красной Армии нарастали. С целью исправления сложившейся ситуации торговую сеть и сеть общественного питания Главвоенторга с 1 июня 1939 г. перевели на закрытую систему торговли исключительно для обслуживания командно-начальствующего состава РККА, военно-наёмного состава

рабочих и служащих Наркомата обороны, а также рабочих и служащих строек Главвоенстроя и работников Главвоенторга. Торговое обслуживание указанных выше категорий военнослужащих выделили из общей системы обслуживания населения.

ОРТ-ФЕРБАНД И ЕВРЕЙСКИЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ В КРЫМСКОЙ АССР: 1930–1938 гг.

Кондратюк Григорий Николаевич

Крымский инженерно-педагогический университет (г. Симферополь)

В Северный Крым на протяжении всего межвоенного двадцатилетия осуществлялось переселение евреев на выделенные земельные участки. Советская власть “крымским проектом” предлагала альтернативу Палестине. Активная фаза деятельности ОРТ-Фербанд в Крымской АССР пришлась на период 1930–1938 гг. В 1934 г. ОРТ-Фербанд оказывал помощь 39 колхозам. Усиление помощи ОРТ объяснялось важным обстоятельством. В увеличившемся количестве переселенцев в Крымскую АССР была значительная часть кустарей из маленьких местечек Правобережья УССР. Новая экономическая политика была завершена и эти кустари больше не могли найти применения своим силам. Это обусловило создание в колхозах Крымской АССР кустарных промыслов, работавших в осенне-зимний период, когда не велись полевые работы, а также начала создания фабрик в Евпатории и Фрайдорфе. Крымское бюро ОРТ-Фербанда принимало участие и в решении организационно-технических вопросов переселения евреев на полуостров.

Масштабы финансовой помощи, количество оборудования, объёмы инструкторского содействия в Крымской АССР увеличивались год от года. На заседании секретариата Президиума ЦИК СССР, проходившем 1 июня 1933 г, был сделан доклад центральным КОМЗЕТОМ “О ходе переселения трудящихся евреев”. В докладе отмечалось, что по Крыму помощь была

оказана механической электрифицированной шерстепрядильне, механизированным мастерским по ремонту тракторов, цеху по монтажу колодцев и производству стандартных деревянных частей домов в Джанкое, авторемонтной мастерской в Евпатории и двум лесопилкам. Одним из самых крупных проектов ОРТ-Фербанда в Крыму стала организация Евпаторийской трикотажной фабрики. Вопрос о её работе обсуждался на совместном совещании Крымского представительства КОМЗЕТ и Крымской конторы Агро-Джойнта, проходившем 5 ноября 1933 г. Одним из самых острых среди обсуждавшихся вопросов был подбор квалифицированных работников, которые умели бы обслуживать импортные станки, ввезённые ОРТ-Фербандом. Представитель КОМЗЕТ Вайсенберг отметил, что общая смета по вербовке 150 рабочих определена в 26 тысяч рублей. Помощь ОРТ-Фербанда в поставках технологического оборудования для крымских колхозных мастерских и фабрик была очень значительной. По состоянию на январь 1933 г. в валютном эквиваленте ОРТ-Фербанд ввёз оборудования на 1 миллион 68 тысяч долларов. Деятельность Союза Обществ ремесленного и земледельческого труда (ОРТ-Фербанд) среди евреев придала огромный импульс фабрикам и мастерским, созданным в Крымской АССР. Поставки технологического оборудования и выделение кредитов в условиях диспропорций советской индустриализации сложно переоценить. ОРТ-Фербанд выделил к 1933 г. кредитов на развитие сельского хозяйства на 1 миллион 195 тысяч рублей. В Крымской АССР было охвачено обслуживанием 55 предприятий кустарной промышленности, на которых работало 9800 рабочих. Преимущественное их количество было размещено в еврейских национальных колхозах. Всего в крымской автономии ОРТ-Фербанд оказывал разные формы помощи (финансовой, технической, консультационной) 209 профшколам, обществам помощи, сельхозартелям, сбытовым и снабженческим товариществам. Центральное место в работе ОРТ-Фербанд в Крыму принадлежало работе с

кустарними мастерскими в еврейских колхозах. Для них было поставлено 3506 различных машин, 2000 комплектов различных инструментов, 185 тонн дефицитного сырья, а также отпущено 8 миллионов трикотажных иголок. В совокупности, на все перечисленные мероприятия ОРТ-Фербандом в Крымской АССР включительно по 1933 г. было затрачено 5 миллионов 489 тысяч рублей. В Крымской АССР при финансовом участии ОРТ-Фербанд в 1932 г. было создано 40 новых кустарных мастерских. В совокупности с ранее созданными они составили 57 производств, на которых работало 1543 человека. Крупнейшими проектами ОРТ-Фербанд стали: трикотажная фабрика “Дер Эмес” в Евпатории, ткацкая фабрика во Фрайдорфе, шерстепрядильная фабрика “Ленинвег” в Джанкойском районе, а также две показательные мастерские (раффийная и набивочная) в Евпатории.

ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1945 рр.): НЕЛЕГАЛЬНА ТОРГІВЛЯ ЯК УМОВА ВИЖИВАННЯ

Роїк Сергій Володимирович

Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

Ситуація, що склалася у системі соціально-економічних зв'язків польського суспільства у період нацистської окупації, характеризувалася рядом специфічних особливостей, чимало з яких є малодослідженими та потенційно актуальними. Дослідники рідко звертають увагу на суцільну господарську фікцію, “вимкнення” значної частини господарської системи від системи оподаткування, інфляційні процеси. Тим не менш, все це залишило відбиток не лише на повсякденному житті кожного поляка, а й на психологічному стані суспільства, груповій ментальності. Виникла певна штучність, пов'язана з грошовим та товарообігом, коли державна економіка жила відокремленим життям від суспільної.

Забезпечення регламентованими товарами не задовольняло попиту населення, а пропозиція нерегламентованих, але таких, що продавалися за фіксованими окупаційною владою цінами, товарів була меншою, ніж попит на них. Наслідком цього стала поява т. зв. “чорного ринку”. Чим ширшою ставала прірва між пропозицією та попитом, тим вищими ставали ціни товарів на чорному ринку. Для поляків у період нацистської окупації чорний ринок став чи не єдиною можливістю здобути необхідні для виживання продовольство та товари першої необхідності.

Ціни на чорному ринку були високими і постійно зростали. Нерідко одним з чинників зростання цін було обмеження транспортного сполучення, що підвищувало ризики для контрабандистів. Контрабандизм був не тільки способом заробітку. Були й ті, для кого він став способом збагачення. Дослідники навіть проводять класифікацію контрабандистів. Першу, найчисельнішу групу становили ті, котрі привозили товари для власних домашніх потреб (до 40 кг), найчастіше використовуючи метод бандажування (перевозили м'ясо, сало чи інші продукти під верхнім одягом на спеціальних гаках чи у спеціально пришитих кишенях). До другої групи відносять тих, хто привозив товари (подекуди 100–200 кг) на продаж, здійснюючи перевезення у вагонних схованках. Третю групу становили т. зв. “акули контрабандизму”, які робили собі статки та кар’єру на великій гуртовій торгівлі, а також співпраці з німцями. Згодом, почали з’являтися фірми, що забезпечували нелегальне перевезення товарів до міста. Це здійснювалося безперешкодно, завдяки хабарам переданим німецьким чиновникам та поліції.

Розростанню хабарництва сприяли інфляційні процеси, а також жорстка система контролю за ціноутворенням. Величезними обсягами товарів диспонували саме німці. Різниця між фіктивною ціною (запровадженою розпорядженнями адміністрації) та реальною (виходила з собівартості й законів ціноутворення) поглиблювалася шаленими темпами.

У таких умовах у середовищі функціонерів окупаційної системи зростає спокуса проводити тіньові торгівельні операції, з яких можна було отримати надприбутки. Яскравим прикладом цього є т. зв. “шлях єврейського золота”. Німці ставали основним покупцем коштовностей, дорогоцінних металів, предметів розкоші та різноманітних об’єктів, які становили значну матеріальну цінність.

Окупаційна влада намагалася поставити під контроль контрабандні потоки навколо великих міст, вводячи обмеження на пересування залізницею, відкладаючи рух потягів, запроваджуючи спеціальні дозволи на переїзд, здійснюючи часті обшуки пасажирів, влаштовуючи облави на вокзалах та станціях. Нелегальна торгівля каралася окупантами надзвичайно жорстко: від конфіскації товару та відправлення в табори до смертної кари.

Нелегальна торгівля, контрабандизм, як і ті, хто ними займався, ставали “героями” окупаційних анекдотів та комічних історій на сторінках підпільної преси. Героїчно-комічну епопею з контрабандою і чорним ринком оспівували у веселих піснях та змальовували у карикатурах. Нерідко викривали здирицтво й непомірні апетити спекулянтів.

Отже, нелегальна торгівля, ставши в умовах нацистської окупації повсякденною практикою, відіграла значну роль у виживанні та матеріальному забезпеченні населення окупованих польських земель.

ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ ДАНІ ПРО РОЗВИТОК МИТНОЇ СТАТИСТИКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Чорний Володимир Степанович
Тернопільський національний економічний університет
Матійчук Любомир Павлович
Тернопільський національний економічний університет

Митна статистика виникла на базі митного обліку і була однією з найбільш ранніх форм фіскального обліку. На першому етапі існування головним завданням такого обліку був контроль за митними прибутками.

У перших документальних згадках про державний облік прибутків можна побачити спробу впорядкувати фінансів й більш чітку класифікацію прибутків.

За час розвитку суспільства зовнішня торгівля стала не тільки джерелом митних прибутків, але й важливою галуззю народного господарства. Усвідомлення цього факту вплинуло на бажання керівництвами країн регламентувати зовнішню торгівлю через митне обкладання.

Аналізуючи архівні матеріали Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., слід виділити такі форми митного контролю, які були складовими при формуванні митної статистики:

- митний огляд (перевірка фактичних показників із тими, що заносились у вантажне оголошення);
- контроль супровідних документів;
- контроль, опрацювання, класифікація, аналіз первинних відомостей з митниць у статистичному відділенні, де перевірка мала багатоступеневий характер. У цьому зв'язку існувало декілька видів звітних відомостей: за місяць, за рік.

Із зростанням масштабів торгівлі, у закордонну торгівлю включались нові види товарів і статистичні органи мали проблеми, пов'язані з обробкою величезного масиву інформації.

У кінці XIX ст., оптимальним рішенням стала заміна табличної форми звітності на карткову. Ініціатором реорганізації роботи статистичного відділення став статистик В. І. Покровський. Він повністю перебудував усю систему звітності, налагодив оброблення даних безпосередньо у відділеннях статистики та їх подальшу публікацію. Нова система була введена у 1897 р. Замість десятка видів таблиць, митниці надсилали лише декадні звіти, які склалися з декількох карток. У відділеннях картки оброблялися методом послідовної систематизації (“життєві припаси”, “сировина та напівфабрикати”, “худоба”, “вироби”). У

процесі обробки карток визначалися “головні” митниці та головні напрямки експортно-імпортних вантажних потоків.

Аналіз архівних матеріалів, доводить, що саме митна статистика знайшла своє пряме відображення у щорічних “пам’ятних книгах” губерній Російської імперії. Ці видання, першоджерелом яких була митна статистика, містили великий обсяг інформації про економічний та соціальний розвиток, відображали регіональний аспект зовнішньоекономічної діяльності. Зокрема, публікувались періодичні статистичні видання, такі як “Торговые бюллетни Киевской биржи”.

Ведення митної статистики в часи незалежності України розпочалися з 1991 р., а вже з 1993 р. Держмитслужбою було запроваджено формування митної статистики зовнішньої торгівлі на підставі даних вантажних митних декларацій. З 1996 р. здійснюється також статистичний облік електронних копій транзитних декларацій, запроваджена електронна система з контролю за доставкою вантажів, що дає можливість отримувати важливу інформацію щодо транзиту вантажів, які слідують через територію України.

Остаточна система статистичних спостережень у митній справі склалася наприкінці 2006 р., коли було створено Регіональну інформаційну митницю, до повноважень якої було віднесено забезпечення організації збору, формування, узагальнення та розповсюдження даних митної статистики.

ІСТОРИЯ МОДЕРНІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У СФЕРІ МИТНОЇ СПРАВИ

Ченцов Віктор Васильович

Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ)

Особливу зацікавленість у плані поєднання інтеграційних процесів у правоохоронній та податковій галузях державного управління викликає процес модернізації митної та акцизної служби Великобританії.

Історія виникнення митних зборів бере початок з англосаксонських часів, коли король мав прерогативу збору імпортованих товарів у власне використання або оподатковування даних товарів різними видами зборів.

Державну митну службу у Великобританії створено в 1203 р., а вже в 1275 р. в кожному великому порту країни для надходження коштів до державної казни було організовано пункти збору податків.

У 1303 р. король Едуард I увів закон *Carta Mercataria*, який унормував збір мита та додатково ввів податок на імпортоване іноземцями вино. Цей закон також запроваджував процедуру “королівських ваг”, метою якої було зважування хутра на вагах.

У 1507 р. з’явилася перша Книга тарифів.

У 1671 р. було створено Митну раду Великобританії.

У XVII–XVIII ст., під час континентальних війн, країна зіткнулася зі збільшенням контрабанди та ввезенням товарів без сплати митних платежів. Для боротьби з контрабандою Митною радою було прийнято рішення про створення флотів, які було організовано в морські патрулі (нині - Превентивна служба) і на які покладалося завдання збору мита з товару, що імпортується.

1803 р. відбулася масштабна реорганізація, метою якої стало об’єднання англійської, шотландської та ірландської митниць у Лондоні, й було створено Комітет з внутрішніх прибутків. У 1809 р. до функцій Комітету внесено суттєві зміни, наслідком яких стало злиття Митного та Акцизного комітету. Новий орган мав назву *Majesty’s Customs and Excise* (Митні та акцизні платежі її Величності) (далі – НМСЕ). Протягом століття НМСЕ забезпечував збирання податків, попереджував та вилучав контрабанду, здійснював заборону з увезення окремих груп товарів.

У 90-х рр. XX ст. митна та акцизна служба Сполученого Королівства Великобританії та Північної Ірландії була автономним адміністративним органом, підпорядкованим міністру фінансів. Виконання повноважень митної служби контролювала також Королівська парламентська комісія.

Центральна адміністрація складалася з окремих управлінь, об'єднаних у групи за напрямом діяльності: управління з митних питань (митно-тарифне регулювання, митні процедури); управління оперативної роботи (боротьба з контрабандою, митним шахрайством), управління внутрішніми податками (акцизи, ПДВ), управління персоналом, підрозділи статистики, юридичного захисту, бухгалтерії, лабораторії тощо. Регіональні служби було організовано незалежно від центральної адміністрації в 21 районі країни.

Деякі незручності функціонування митної служби були викликані дублюванням завдань збору внутрішніх податків ще однією державною структурою.

Прийнята у 1994 р. державна програма фундаментального перегляду витрат (Program Fundamental Expenditure Review – PFER) стала основою для реалізації стратегічної мети реформи митної та акцизної служби, розрахованої на п'ять років. Її реалізація мала стати серйозним кроком уперед у розвитку й удосконаленні діяльності всіх рівнів митної та акцизної служби.

У результаті модернізації державних інституцій Великобританії в 2004 р. було прийнято рішення про злиття HM Customs and Excise та раніше існуючого Комітету з внутрішніх прибутків у Департамент митниць та акцизів Великобританії (HMRS, далі – Департамент). Повноваження органу було закріплено в 2005 р. Податковим та Митним законом (Commissioners for Revenue and Customs Act). Новий державний орган почав офіційно функціонувати з 18 квітня 2005 р., він є “неміністерським” відділом британського уряду, головним завданням котрого визначено збір податків різних видів, до яких належать митні збори. Реформу було закріплено Актом про уповноважених митної та акцизної служби Її Величності.

Головна мета Департаменту – збалансованість попиту законного бізнесу на зовнішньоекономічну діяльність та необхідність захисту

громадян від імпорту й експорту товарів, котрі можуть загрожувати їх фізичному та моральному здоров'ю.

Оцінювання та справляння митних платежів на імпортовані товари завжди було однією з основних функцій митної і акцизної служби. Нині зазначені збори (інколи й податки на сільськогосподарську продукцію) на імпортовану з-за меж ЄС продукцію не належать до таких, що врегульовуються Міністерством фінансів, а виплачуються Великобританії у вигляді частини її прибутку ЄС.

Головними органами управління, які відповідають за переміщення потоків людей та товарів через державний кордон Великої Британії, є Управління митних та акцизних зборів Її Величності (HR Revenue and Customs) (далі – HRRC) та Прикордонне агентство (UK Border Agency).

Управління митниць та акцизів Великобританії є одним із видів неурядових установ – центральних відомств, глави яких не входять до складу уряду, а є професійними урядовцями вищого рангу. Хоча такі відомства й не очолюють безпосередньо міністри, на одного з членів уряду покладається загальне керівництво кожним із них. Керівництво митними органами, скажімо, здійснює міністр фінансів. Департаментом безпосередньо керує Голова Департаменту, якого призначає на цю посаду Королева Великобританії.

Управління митних та акцизних зборів Її Величності (HR Revenue and Customs) – це один із найстаріших державних департаментів цивільної служби Великобританії.

У 2008 р. HRRC запровадив нову структуру управління, яка складається з Ради директорів, що відповідає за ефективне управління, а також виконавчого комітету на чолі з головним виконавчим директором, які реалізують віддалену стратегію.

Рада збирається як мінімум шість разів на рік з метою розробки та затвердження стратегії, напрямків діяльності, вирішення кадрових питань.

HRRC не є міністерським департаментом, що відрізняє його від інших державних відомств, які працюють безпосередньо під контролем міністра. Королева призначає уповноважених HRRC, які неупереджено відповідають за управління справами у сфері оподаткування. Нині сім уповноважених: генеральний директор, податковий комісар, директор з фінансів, генеральний директор з Business Tax, генеральний директор з правозастосування, генеральний директор з податку на додану вартість, генеральний директор з кредитування, – приймають рішення в межах діяльності Ради та виконавчого комітету HRRC.

Прикордонне агентство (далі – Агентство) є органом прикордонного контролю уряду Великобританії, який одночасно підпорядкований Міністерству внутрішніх справ.

У квітні 2008 р. відбулася реорганізація даного відомства, внаслідок якої до Агентства приєдналися Міграційний департамент, Служба, до компетенції якої входила видача віз, Служба, яка координувала діяльність пунктів пропуску на державному кордоні Великобританії. Рішення про створення єдиного органу прикордонного контролю було прийнято відповідно до доповіді, проголошеної на одному із засідань Уряду Великобританії.

З 2009 р. Голова Агентства (офіцер поліції) входить до складу Уряду Великобританії як “невиконавчий директор”. Це пояснюється тим, що Уряд Великобританії має на меті досягти максимального результату від співпраці між прикордонним агентством, поліцією та іншими правоохоронними органами.

Штатна чисельність Агентства – 25 тис. співробітників, які працюють у 130 країнах. Закордонний персонал візує заяви на отримання візи та управляє інформаційною системою.

У 2009 р. Департаментом митниць та акцизів Великобританії був прийнятий Акт про кордони, громадянство та імміграцію, яким визначена компетенція співробітників Прикордонного агентства.

Специфіка роботи Департаменту митниць та акцизів Великобританії у тому, що спільний ринок потребує введення радикальних змін у здійснення митних операцій щодо переміщення товарів усередині ЄС. Головні зусилля спрямовано на зменшення прикордонних формальностей.

Отже, вивчення досвіду розвитку та функціонування закордонних митних служб, в нашому випадку це Департамент митниць та акцизів Великобританії, допоможе Україні побудувати митну систему, яка б відповідала загальноприйнятим міжнародним стандартам.

ГЕНЕЗИС ПОДАТКУ НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Коробкіна Наталія Геннадіївна
*Національний університет Державної податкової служби України
(м. Ірпінь)*

За період існування України оподаткування доходів громадян зазнало численних трансформацій та перетворень методом апробації як прогресивної, так і пропорційної системи оподаткування особистих доходів. При цьому у різні періоди податок на доходи фізичних осіб (прибутковий податок з громадян) з точки зору фіскальної достатності й економічної ефективності сприймався неоднозначно. Його другорядність у 90-ті роки минулого століття, котра була зумовлена такими причинами, як недосконалість конструкції фіскального механізму, низький рівень доходів переважної більшості громадян, неготовність платників до сплати через низький рівень довіри до держави, викликала об'єктивну потребу у реформуванні системи прибуткового оподаткування фізичних осіб.

У зв'язку з цим, з періоду визнання України незалежною державою зміна ставок податку на доходи фізичних осіб (далі – ПДФО) відбувалася досить часто. Так, з 1 грудня 1993 р. до 1 жовтня 1994 р. задля наповнення державної казни було запроваджено найжорсткішу шкалу оподаткування з максимальною ставкою 90 %. Але попри збільшення ставок, доходи

бюджету від прибуткового податку з громадян зменшилися майже удвічі. Спрацювало правило Лаффера, яке говорить, що ріст податкового тиску вище оптимальної точки приводить до зменшення надходжень. До 2004 р. в Україні діяла прогресивна шкала оподаткування з мінімальною ставкою 10 % та максимальною 40 %. Розмір ставки залежав від обсягу оподаткованого доходу, який вимірювався у кількості мінімальних зарплат. Що більшим був дохід фізичної особи, то вищу ставку податку застосовували. Однак з 2004 р. Україна перейшла на єдину пропорційну ставку оподаткування розміром 13 % (з 2007 р. – 15%). Це, з одного боку, спростило механізм справляння податку, проте, з іншого – не відповідало принципу соціальної справедливості в оподаткуванні. Установлюючи єдину податкову ставку, держава поклала певну надію на виконання податкових зобов'язань з боку суб'єктів тіньової економіки, а отже, на розширення бази оподаткування. Проте такі зміни не привели до очікуваних обсягів легалізації доходів та не стимулювали в очікуваній мірі їх зростання.

Невирішеність зазначеної проблеми сприяла відповідним змінам у Податковому кодексі України (далі – ПКУ), яким було запроваджено прогресивну дворівневу шкалу та встановлено підвищену ставку ПДФО – 17 % суми перевищення з урахуванням податку, сплаченого за ставкою 15 % у разі, якщо загальна сума отриманих платником податку у звітному податковому місяці доходів перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, установлені законом на 1 січня звітного податкового року. Проте пошук оптимальної системи оподаткування доходів громадян не завершений. Увагу привертає пропозиція Міністерства доходів і зборів України (на сьогодні – Державна фіскальна служба України), представлена на розгляд громадськості у середині 2013 р. Так, пропонувалося, якщо річна сума доходів не перевищуватиме **18 тис грн** (щомісяця – 1,5 тис грн), то ставка податку – 0 %; якщо річний дохід менше **3 млн грн** (250 тис грн щомісяця), то з суми перевищення адмініструватимуть **10 %**.

Діюча ж ставка податку у розмірі 15 % у майбутньому поширюватиметься на дохід не більше 8 млн грн (666,6 тис грн щомісяця), а максимальна ставка – 20 % – якщо показник буде перевищувати попередній. **Однак, на нашу думку**, дані параметри досить неадекватні. Зокрема, запропонований максимальний розмір неоподаткованого доходу в Україні, порівняно з середнім по групі країн з розмірами ВВП на душу населення 3–6 тис. дол., в яку входить Україна, занижений у 1,5 рази, а мінімальний розмір доходу, оподаткованого за максимальною ставкою, завищений у 22 рази. Це аж ніяк не сприяє боротьбі з бідністю та соціальною нерівністю, а скоріше, навпаки, призводить до цих негативних явищ. Отже, на сьогодні потреба в удосконаленні податку на доходи фізичних осіб залишається і потребує швидкого вирішення.

АНАЛІЗ ЗМІН ДЕКЛАРАЦІЇ З ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВА В УКРАЇНІ

Стадник Марина Вікторівна

*Національний університет Державної податкової служби України
(м. Ірпінь)*

Податок на прибуток є одним з ключових податків, які формують дохідну частину бюджету України, що обумовлює необхідність розкриття інформації про нього у звітності. Підвищений інтерес податкових органів до процесу обчислення податку на прибуток викликає існування громіздкої в інформаційному аспекті податкової звітності, яка, крім основної частини, містить значну кількість додатків. Однією з основних форм податкової звітності з податку на прибуток вважається податкова декларація. Відповідно до норм Податкового кодексу України (далі – ПКУ), це документ, що подається платником податку контролюючому органу у строки, встановлені законом, на підставі якого здійснюється нарахування та/або сплата податкового зобов'язання з податку на прибуток.

Форма податкової декларація з податку на прибуток зазнавала змін протягом усього періоду незалежності. Найбільшої уваги заслуговують оновлення, які відбувалися після кардинальної зміни механізму оподаткування прибутку відповідно до норм Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 22.05.1997 р. Так, чинній декларації з податку на прибуток підприємства, відповідно до норм Розділу III ПКУ, передували ряд змін, відповідно до п’яти наказів відомств, що на той час координували адміністрування цього податку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Нормативно-правові основи змін структури декларації з податку на прибуток підприємства в Україні*

Назва наказу	Відомство, що затвердило наказ	Дата прийняття та номер наказу	Додатки	
			кількість	перелік кодів
Про затвердження форми декларації про прибуток підприємства та Порядку її складання	Державна податкова адміністрація України	08.07.1997 р. № 214	18	А, Б, В, Г, Д, Е, Є, Ж, З, І, К, Л, М, Н, О, П, Р, С.
Про затвердження форми декларації з податку на прибуток підприємства та Порядку її складання	Державна податкова адміністрація України	29.03.2003 р. № 143	10	К1/1, К1/2, К2, К3, К4, К5, К6, К7 – щокварталу; Р1, Р2, Р3 – щороку.
Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємства	Державна податкова адміністрація України	28.02.2011 р. № 114	17	ІД, СБ, ЦП, СВ, АМ, АК, ВО, ЗВ, АВ, ВЗ, ІВ, ТП, ПЗ, ЗП, ПН, АД, ВП
Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємства	Міністерство фінансів України	28.09.2011 р. № 1213	12	ІД, СБ, ЦП, ІВ, АМ, ВО, ТП, ПЗ, ЗП, ПН, АВ, ВП
Про затвердження форми Податкової декларації з податку на прибуток підприємства	Міністерство доходів і зборів України	30.12.2013 р. № 872	14	ІД, СБ, ЦП, ВС, ІВ, АМ, ВО, ТП, ПЗ, ЗП, ПН, АВ, ВП, ТЦ

*Джерело: складено на основі нормативно-правових документів

Як видно з табл. 1, удосконалення основної інформативної частини декларації – додатків – відбувалось протягом усіх досліджуваних років.

Змінювалися не лише їх назви та строки подання, але і ступінь розкриття даних. Здавалось, зменшення кількості додатків, починаючи з 2003 р., з 18 до 10 мало б значно спростити податкову декларацію. Однак така компактність не передбачала відмови від необхідності ведення детального аналітичного обліку по кожному рядку. Форма декларації, затвердженої наказом Державної податкової адміністрації України від 28.02.2011 р. № 114, була вимушеним кроком після прийняття ПКУ, адже в порядок оподаткування прибутку було внесено ряд змін, які потребували відображення у нових рядках та додатках. Наступне удосконалення декларації було спричинено внесенням змін до ПКУ з метою максимального спрощення адміністрування податку в цілому. Проте на сьогодні, як бачимо, кількість додатків знову зросла з 12 до 14. Це говорить про те, що у звітності перевагу надано інформативному, а не арифметично-розрахунковому характеру.

На нашу думку, до основних недоліків податкової декларації з податку на прибуток, затвердженої наказом Міністерства доходів і зборів України від 30.12.2013 р. № 872, можна віднести:

- наявність значної кількості додатків та їх інформаційне перевантаження, що вимагає здійснення значної кількості процедур перегрупування, систематизації, узагальнення облікової інформації;

- неузгодженість форми податкової декларації та фінансової звітності про фінансові результати щодо кількості та змісту елементів, які розкриваються.

Тому ми вважаємо, що податкова декларація з податку на прибуток підприємства потребує подальшого удосконалення та спрощення з метою зменшення затратності часу на її заповнення.

ВЗАИМНАЯ ТОРГОВЛЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН СО СТРАНАМИ ТАМОЖЕННОГО СОЮЗА В 2012–2013 гг.

Джумагалиева Куляш Валитхановна
Университет “Астана” (г. Астана)

Вступление Казахстана в состав Таможенного союза отразилось в целом на развитии торговых отношений со своими партнёрами. Казахстан остается в числе одного из основных внешнеторговых партнёров России. По данным Федеральной таможенной службы (далее – ФТС) России, в 2012 г. объём взаимной торговли по сравнению с 2011 г. увеличился на 8,5 % и составил 22,4 млрд. долл. США. Российские поставки возросли на 3,3 % (до 14,6 млрд. долл. США), а ввоз из Казахстана – на 19,6 % (до 7,9 млрд. долл. США).

В январе-июне 2013 г. объём взаимной торговли по сравнению с аналогичным периодом 2012 г. увеличился на 18,8 % и составил 13,1 млрд. долл. США. Российские поставки возросли на 12,6 % (до 7,9 млрд. долл. США), а ввоз из Казахстана увеличился на 29,7 % (до 5,2 млрд. долл. США).

В структуре российских поставок в Казахстан (по данным ФТС России, 2012 г. / январь-июнь 2013 г.) основную долю составляли минеральные продукты 38,6 % / 37,0 %; машины, оборудование, транспортные средства, приборы и – 19,6 % / 21,0 %; металлы и изделия из них – 16,1 % / 15,3 %, продукция химической и связанных с ней отраслей промышленности – 9,7 % / 10,2 %; продукты животного и растительного происхождения, продовольственные товары – 8,0 % / 8,2 %. Данные товарные группы составили 90,6 % в общем объёме поставок товаров из России в Казахстан в 2012 г.

В структуре ввоза товаров из Казахстана в Россию (по данным ФТС России, 2012 г. / январь-июнь 2013 г.) доля машин, оборудования, транспортных средств, приборов и аппаратов – 32,1 % / 31,6 %,

минеральных продуктов составила 26,3 % /26,0 %; металлов и изделий из них – 14,0 % / 14,5 %; продукции химической и связанных с ней отраслей промышленности – 8,7 % / 8,8 %, текстиля, текстильных изделий и обуви – 11,8 % / 12,0 %. Данные товарные группы составили 97,6 % в общем объёме поставок товаров в Россию из Казахстана в 2012 г.

В январе-июне 2013 г. взаимная торговля Республики Казахстан со странами Таможенного союза составила 12 081,6 млн. долларов США, что на 9,6 % больше, чем в январе-июне 2012 г., в том числе экспорт 3 181,1 млн. долларов США увеличился на 2,9 %, а импорт 8 900,5 млн. долларов США увеличился на 12,3 %. В структуре экспорта Республики Казахстан преобладают минеральные продукты (40,3 % к общему объёму экспорта в страны Таможенного союза), металлы и изделия из них (24,5 %), продукция химической промышленности (14,6 %).

Из Российской Федерации и Республики Беларусь в большей степени завозятся минеральные продукты (27,4 % к общему объёму импорта из стран Таможенного союза), машины и оборудование (22,2 %), металлы и изделия из них (15,7 %), продукция химической промышленности (11,0 %), продукты животного и растительного происхождения, готовые продовольственные товары (9,9 %).

Взаимная торговля Республики Казахстан со странами Таможенного союза (млн. долларов США)

	январь-июнь 2013 года	январь-июнь 2012 года	%
Всего	12 081,6	11 018,8	109,6
экспорт	3 181,13	3 091,8	102,9
Россия	3 145,23	3 047,1	103,2

Беларусь	35,9	44,7	80,3
импорт	8 900,5	7 927,0	112,3
Россия	8 615,8	7 627,1	113,0
Беларусь	284,7	299,9	94,9

Как видим из представленных данных, основная часть товаров приходится на Россию. В какой-то мере это сужает рынок отечественных производителей. Импорт явно преобладает над экспортом казахстанских товаров в страны-партнёры Таможенного союза.

СУБ'ЄКТИ ОСКАРЖЕННЯ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

Дуженко Світлана Анатоліївна
*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків),
Черкаський окружний адміністративний суд (м. Черкаси)*

Можливість оскарження постанов митних органів України по справах про порушення митних правил є важливою гарантією забезпечення законності та додержання прав і інтересів громадян у сфері правоохоронної діяльності митних органів. За своєю правовою природою відповідальність за порушення митних правил є адміністративною відповідальністю, про що свідчать норми ст.ст. 466, 487, 529 Митного кодексу України (далі – МК України), питання щодо оскарження постанов за такими справами є досить схожими, проте, безумовно, мають місце і свої особливості.

Положеннями ч. 1 ст. 287 Кодексу України про адміністративні правопорушення чітко визначено суб'єктний склад осіб, яким надано право оскаржити постанову по справі про адміністративне право-

порушення, а саме: прокурору, особі, щодо якої винесено таку постанову, та потерпілому.

Натомість у главі 72 МК України, норми якої регламентують оскарження постанов у справах про порушення митних правил, положення ч. 5 ст. 529 МК України містять перелік суб'єктів, які уповноважені оскаржити постанову суду з указаних питань. Суб'єктів оскарження постанов даної категорії, винесених органами, які здійснюють провадження у справах про порушення митних правил, у межах однієї норми не визначено. За таких умов актуальними є положення ч. 1 ст. 487 МК України щодо необхідності застосування законодавства України про адміністративні правопорушення.

У свою чергу, нормами МК України право на оскарження постанови органу, що здійснює провадження по справах про порушення митних правил, суду (судді), якими вирішено питання щодо притягнення до адміністративної відповідальності, закріплено під час визначення процесуальної дієздатності суб'єктів провадження у справах про порушення митних правил.

Так, оскаржувати такі постанови органу, що здійснює провадження по справах про порушення митних правил, суду (судді) мають особи, які притягуються до адміністративної відповідальності за порушення митних правил, та заінтересовані особи (ст. 498 МК України), представники таких осіб (ч. 3 ст. 499 МК України), представник органу, що здійснює провадження у справах про порушення митних правил, посадові особи якого здійснювали провадження у справі про порушення митних правил (ч. 3 ст. 501 МК України), а також прокурор (ст. 532 МК України). Поняття “заінтересованих осіб у справах про порушення митних правил” є новим та закріплено нормами п. 2 ч. 1 ст. 497 МК України. Вказаний висновок зумовлений аналізом положень ч. 6 ст. 500 та ч. 5 ст. 529 МК України.

Враховуючи, що відповідно до положень ст. 522 МК України справи про порушення митних правил розглядаються не лише органами, що

здійснюють провадження по справах про порушення митних правил, а місцевими судами (суддями), законодавцем регламентовано різний порядок оскарження постанов, винесених за результатами розгляду справ про порушення митних правил. Цей порядок залежить від органу, який здійснював розгляд справи.

На даний час оскарження постанов у справах про порушення митних правил, винесених органами, що здійснюють провадження у справах про порушення митних правил, може бути як одно, так двоступеневим, на відміну від норм МК України 2002 р., відповідно до яких оскарження могло бути трьохступеневим. Так, відповідно до змісту ч.ч. 1, 3 ст. 529 МК України законодавцем встановлено, що така постанова митниці може бути оскаржена до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, або ж до місцевого загального суду, як адміністративного. Також, постанова вказаного центрального органу виконавчої влади, винесена за результатами розгляду скарги, може бути оскаржена до місцевого загального суду, як адміністративного.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ СТАЛОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Драган Ірина Василівна

*Інститут економіки природокористування та сталого розвитку
НАН України*

Протягом більш ніж півстоліття свого існування концепція сталого розвитку будь-якої держави світу користується широкою популярністю серед наукової громадськості. На сьогоднішній день її ідеї та положення присутні у більшості соціально-економічних, екологічних та політичних програм розвитку як на регіональному, так і на державному рівнях. У відповідності з ними, сталий розвиток декларується як новий імператив для нашого та наступного поколінь, нова сходинка розвитку, на яку повинно

зійти людство у своєму поступі, що вимагає переосмислення існуючих цінностей, кардинальної зміни світогляду, пріоритетів, етичних та інших норм і форм раціональності. За цей час дослідженню даної проблеми присвячені сотні праць як вітчизняних, так і за рубіжних вчених у площині теорії еволюціогенетики та сталого розвитку. Розроблено ряд документів (концепцій, декларацій тощо), що детально описуються моделі переходу країни на засади формування потенціалу сталого розвитку. Однак, не дивлячись більш ніж на півстолітню історію свого існування, загальний стан розробки ідеї оцінювання потенціалу сталого розвитку наразі перебуває, скоріше, на рівні декларації про добрі наміри, ніж задовольняє системним вимогам наукової теорії. А прийняті на державному рівні документи з даної проблеми мають, перш за все, політичний характер і не відіграють істотної ролі в активізації процесів переходу на принципи сталого розвитку.

Крім цього, слід зазначити, що суспільство усвідомлює та втілює у життя принципи сталого розвитку лише на певному досить високому рівні розвитку продуктивних сил та організації виробничих відносин. Перехід до моделі сталого розвитку пов'язаний, насамперед, зі ступенем економічної міцності держави, надійності її відтворюваної структури, з можливостями формування високих і стабільних внутрішніх фондів нагромадження і споживання для економічного і природного відтворення. Практична реалізація макроекономічної моделі сталого розвитку полягає у розв'язанні завдань із активізації інвестиційно-інноваційної діяльності. Тому країнам, що розвиваються і знаходяться у важких економічних, політичних і соціальних умовах, надто важко, а то практично й не можливо перейти від сировинно-орієнтованої економіки до інноваційної, яка є на рівень складнішою та вимагає інтенсивнішого освоювання знань. Тим більше втілення концепції сталого розвитку не гарантує швидкого зростання добробуту людей, натомість вимагає напруженої роботи й консолідації зусиль політиків, управлінців, учених та всього прогресивного населення

держави. Ще однією умовою сталого розвитку є політична воля з боку вищого керівництва держави на те, щоб пройти цим важким шляхом. У світлі частоті зміни політичного курсу держав, що розвиваються, і як наслідок економічної та політичної нестабільності, а в деяких державах і авторитарності правлячих режимів – реалізація даного положення є також надто проблематичною. Крім цього, концепція сталого розвитку вимагає зміни світогляду та переосмислення цінностей. Тому приведені вище домінанти стратегії не можуть бути визначеними, виходячи із традиційних загальнолюдських уявлень, стереотипів мислення, вона потребує напрацювання нових наукових підходів, які відповідають не тільки сучасним реаліям, але і пропонованим перспективам розвитку. Але, коли мова йде про майбутнє, яке завжди достатньо невизначене, неможна однозначно стверджувати щонебудь про наслідки. Відтак, виходячи з вище наведених міркувань перехід до сталого розвитку можливий лише при становленні ноосфери (сфери розуму), де мірилом національного й індивідуального багатства стануть духовні цінності та знання людини, яка живе в гармонії з навколишнім середовищем. А це перспектива далекого майбутнього.

ІСТОРИОГРАФІЧНЕ ТА НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ РУБРИКИ “ІСТОРІЯ МИТНОЇ СПРАВИ” “ВІСНИКА АКАДЕМІЇ МИТНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ” (1999–2008)

Архірейський Дмитро Володимирович
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

У 1999 р. було засновано “Вісник Академії митної служби України” (далі – “Вісник”), що виходив чотири рази на рік, і вже у першому номері видання з’явилася рубрика “Історія митної справи”. АМСУ ніколи не готувала спеціалістів за фахом “історія”, тому “Вісник” містив, як правило, наукові матеріали економічного, правового чи технічного характеру, тобто відповідно до випускаючих спеціальностей закладу. Отож, появу рубрики

“Історія митної справи” можна пояснити бажанням оцінити практичний досвід митників, насамперед вітчизняних, в історичній ретроспективі та врахувати його в умовах організації митної служби незалежної України.

Рубрика існувала протягом 1999–2008 рр., рівно 10 років. За цей час у 31 номері з’явилося 55 статей та матеріалів науково-історичного характеру: у 1999 р. – 9, 2000 – 8, 2001 – 7, 2002 – 9, 2003 – 7, 2004 – 5, 2005 – 4, у 2006, 2007, 2008 рр. було надруковано по дві статті. Авторів рубрики можна класифікувати за різними критеріями, але найзручніші – належність до наукового середовища (адже, крім професійних істориків, друкувалися діючі митники та курсанти АМСУ, які не вчилися за фахом “історія”) та представництво/непредставництво АМСУ (найактивнішими авторами рубрики, звісно, були викладачі АМСУ, історики за фахом. Проте брали участь історики й поза меж Академії, представники митних органів).

Характер наповнення рубрики у перші роки дозволяє дійти висновку, що якоїсь продуманої, уніфікованої та цілеспрямованої системи добору матеріалів на початку ще не було. Ледь-ледь проглядались контури майбутнього проекту повноцінного і комплексного дослідження історії митної діяльності на теренах України. Перші кроки до розробки такого проекту було зроблено Й. Л. Рисічем, котрий, як проректор з наукової роботи, аргументував необхідність самої рубрики “Історія митної справи”. Започаткована ним справа почала оформлюватися у науково-дослідний проект із відновлення історії митної справи на теренах України фактично з № 4 “Вісника” за 2001 р., коли було опубліковано теоретичне обґрунтування цього проекту, підготовлене Д. Архірейським та В. Ченцовим. Найактивнішим автором рубрики став постійний учасник проекту О. Морозов.

Поступове “згасання” рубрики протягом 2006–2008 рр. свідчило про те, що вона втрачала необхідність у своєму існуванні. Не будучи фаховим з історії, “Вісник Академії митної служби України” не став цікавим для широкого кола професійних істориків. Відійшли у минуле й часи, коли

когось могли зацікавити історичні праці діючих митників, по суті аматорів у царині історичного пізнання. Не могли серйозно займатися історико-пізнавальними студіями й студенти АМСУ, яких готували абсолютно за іншими спеціальностями. Історики-науковці Академії, розпочавши реалізацію довготривалого проекту з відтворення історії митних органів в Україні, почали друкуватися переважно у фахових виданнях. Проте основною причиною остаточної ліквідації рубрики “Історія митної справи” слід визнати факт надання у 2009 р. “Віснику Академії митної служби України” фахового статусу із “титульних”, випускаючих спеціальностей, серед яких історії не було. Редакція видання у публікаціях з історії зацікавлена більше не була. Історики АМСУ, учасники вищезазначеного наукового проекту, змушені були шукати інших можливостей для оприлюднення результатів своїх досліджень. Таким чином зародилася школа-семінар “Історія торгівлі, податків та мита”, а досвід підготовки збірки наукових статей з митно-історичної проблематики учасники проекту у 2010 р. втілили в однойменне науково-історичне фахове видання.

Отже, очевидно, що рубрика “Історія митної справи” “Вісника Академії митної служби України” не стала видатним науково-історичним явищем, проте свою важливу роль однозначно відіграла, ставши, по суті, стартовим майданчиком для реалізації науково-дослідного проекту “Відтворення історії митних органів в Україні”. Ідея цього проекту, ніби й очевидна, визрівала, проте, дуже довго, не знаходячи своїх adeptів та реалізаторів. Нечисельний гурт викладів АМСУ, істориків за фахом, саме на сторінках рубрики розміщував свої перші дослідження з митно-торговельної тематики, поступово накопичуючи відповідний досвід і відточуючи необхідну дослідницьку методологію. Відходячи у минуле, рубрика, таким чином, дала проекту вектор розвитку та необхідний імпульс.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ,
ПОДАТКІВ ТА МИТА**

**ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ
VIII МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

30–31 жовтня 2014 р.

Матеріали подано в авторській редакції

**Підписано до друку 27.10.2014. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,56 Облік.-вид. арк. 6,72 Тираж 50 прим.
Замовлення № 457**

**Дніпропетровськ: Академія митної служби України (свідоцтво
про видавничу діяльність ДК № 10 від 24.02.2000 р.)
49000, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8**